

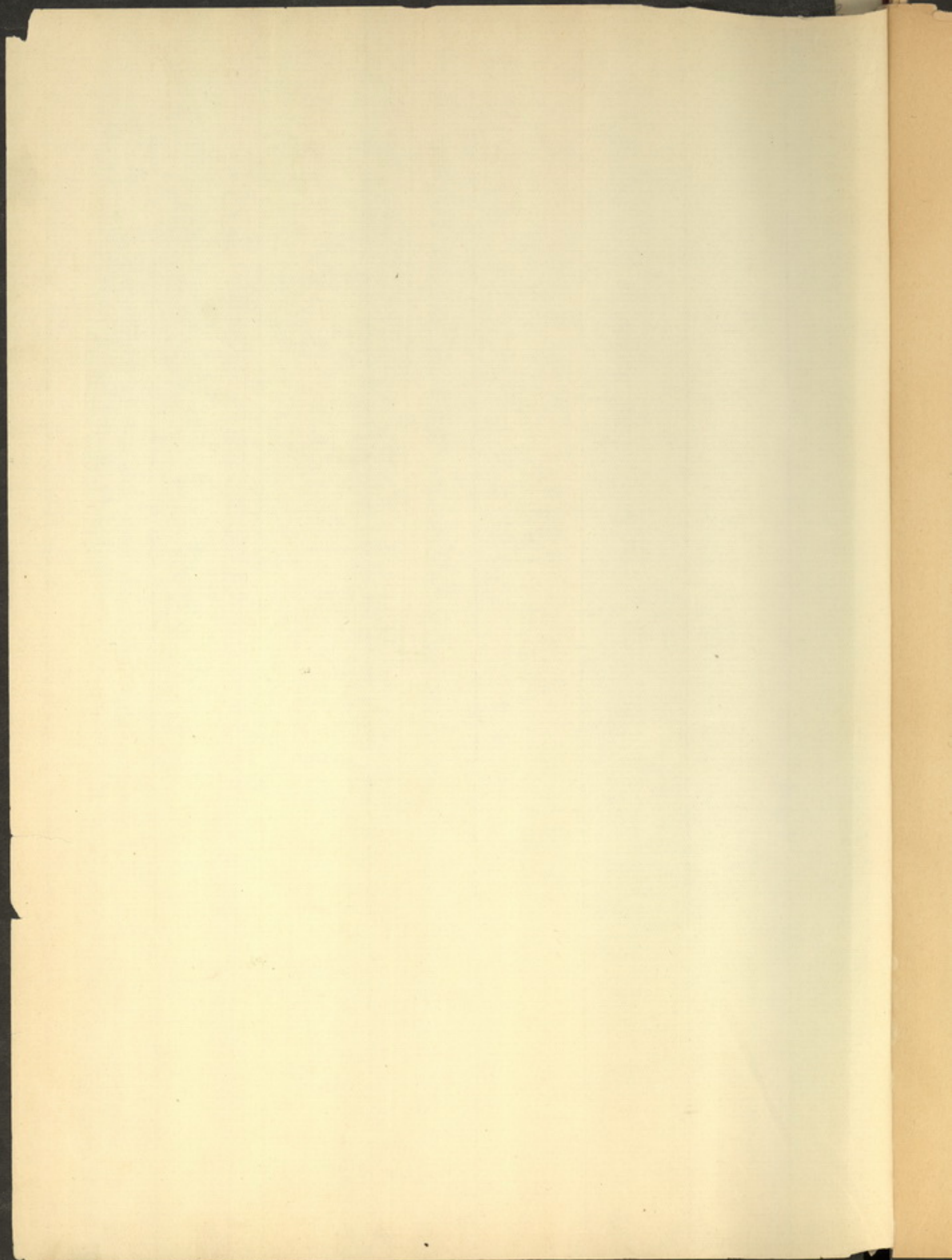
**PROVINCIALE
ROMANUM**

**НЕВІДОМЕ ВИДАННЯ
ЙОГАННА
ГУТЕНБЕРГА**

11.1031²

11.1031²

ДО 500-ЛІТТЯ ВІНАЙДЕННЯ
КНИГОДРУКУВАННЯ

ZUR 500-JÄHRIGEN ERFINDUNG
DER BUCHDRUCKERKUNST

AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
DER UKRAINISCHEN SSR
BIBLIOTHEK

PROVINCIALE ROMANUM
UNBEKANNTER DRUCK
von JOHANNES GUTENBERG

B. I. ZDANEVIČ

LEITER DER ABTEILUNG DER BÜCHER ALTEN DRUCKES DER BIBLIOTHEK
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER UKR. SSR

VERLAG DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER UKRAINISCHEN SSR

KIEW — 1941

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р
БІБЛІОТЕКА

PROVINCIALE ROMANUM

НЕВІДОМЕ ВИДАННЯ
ЙОГАННА ГУТЕНБЕРГА

Б. І. ЗДАНЕВИЧ

ЗАВІДУВАЧ ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ БІБЛІОТЕКИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

КИЇВ — 1941

Відповідальний редактор
О. В. МИХАЙЛИЧЕНКО

Центрально-наукова
БІБЛІОТЕКА АН УРСР
Інд. № 30138с

I. Вступ. Книжкова макулатура в старовинних палітурках¹

Серед культурних багатств минулого, які дістав у спадщину пролетаріат, важливе місце посідають зокрема стародруки. Цінні збірки їх є в ряді найбільших бібліотек СРСР, між якими одне з перших місць належить Бібліотеці АН УРСР.

В науковій роботі, яку провадить Бібліотека, в останній час чимало уваги приділяється вивченню стародруків. Розкрити роль стародруку на різних етапах історії класової боротьби, з'ясувати тематику, класово-політичну суть, художньо-поліграфічні особливості цієї книги, використати найкращі її досягнення для соціалістичного будівництва — такі науково-дослідні завдання Відділу стародруків Бібліотеки АН УРСР. Ця робота перебуває тепер покищо в першій своїй стадії, — в стадії упорядкування і початкового дослідження окремих груп і колекцій стародруків, зокрема видань XV століття, так званих інкунабулів.

Відділ виготовив до друку спеціальний каталог інкунабулів Бібліотеки Академії Наук УРСР. Він має метою зафіксувати не тільки добре збережені екземпляри видань XV ст., які належать Бібліотеці, але, по змозі, охопити і фрагментарний матеріал.

В роботі над каталогом Відділ стародруків повинен був приділити чимало уваги відшукуванню і визначенню окремих уривків інкунабулів. Тут, як відомо, широкі можливості відкриває, між іншим, дослідження старовинних палітурок. Старовинні палітурники досить часто використовували як матеріал для палітурки спочатку рукописи, особливо писані на пергаменті, а з половини XV ст., тобто з часу винайдення книгодрукування, також і друковані твори. Вони використовувались для обклеювання покритих шкірою дерев'яних палітурок, як зовнішнього, так і внутрішнього їх боку, для форзаців

¹ Доповідь 26 жовтня на першому засіданні організованої Львівською філією Бібліотеки Академії Наук УРСР наукової конференції, присвяченої 500-літтю винайдення друкарства, що відбулась у Львові 25—29 жовтня 1940 р.

і т. д. Щоб запобігти псуванню книги під час оправляння її, під шнури, якими зшивались окремі аркуші, палітурники звичайно підкладали смужки пергаменту, що захищали папір від прорізування шнурами. З кінця XV ст., особливо ж у XVI ст., після того як поряд з дерев'яними, критими шкірою палітурками з'явилися шкіряні палітурки з паперовою основою, збільшується використання палітурниками паперу. Але папір був надто дорогий, особливо в Німеччині, де паперові фабрики працювали гірше, ніж французькі і італійські, і неспроможні були задоволити навіть місцевий попит.

Це привело до того, що для оклеювання палітурок, форзаців і т. д., замість дорогого паперу часто вживали різну друковану макулатуру. Виключно зручним для цієї мети матеріалом були, між іншим, друковані тільки з одного боку стінні календарі, які швидко втрачали своє значення. Нерозпродані екземпляри, очевидно, не раз були в руках палітурників, які в той час не тільки оправляли книги, а іноді і продавали їх¹.

Ще більшого значення набула згодом ця макулатура як засіб заміни паперової основи шкіряних палітурок; для цієї мети використовувались склеєні і спресовані аркуші застарілих, пошкоджених або з тієї чи іншої причини незброшурованих видань і т. д.

Цій практиці стародавніх палітурників палеографія і історія раннього книгодрукування зобов'язані відкриттям ряду важливих пам'яток.

Саме таким чином знайдена була переважна більшість зразків раннього книгодрукування. Щоб переконатись у цьому, досить звернутись до *Catalogue raisonné des premières impressions de Mayence* (1445—1467) — праці видатного бібліографа Seymour de Ricci².

Крім друкованих на папері дрібних творів *Türkenkalender* (грудень 1454 р.) і Булли папи Калікста III (кінець 1456 р.), які дійшли до нас повністю, решта — найдрібніші видання, друковані першими відомими нам шрифтами Гутенберга, що мають в останній стадії назву шрифтів 36-рядкової біблії, збереглися тільки у вигляді незначних фрагментів, які складають в більшості випадків 1—2 аркуші, і уникнули повного знищення тільки тому, що були використані для обгорток архівних справ, для покриття дощок палітурок і т. д.

Ці шрифти, за Швенке, у початковій їх стадії називають звичайно *Donattype* — від назви однієї з перших друкованих у XV ст. книг — латинської граматики, так званого *донату*, а в середній —

¹ K. Haebler, *Handbuch der Inkunabelkunde*, Leipzig 1925, S. 173—175.

² Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, VIII—IX, Mainz 1911.

Kalendertype — від Астрономічного календаря на 1448 р. Ця номенклатура має умовний характер, підкреслюючи певні зміни в розвитку найранніших шрифтів Гутенберга, а тому може вважатись допустимою і тепер, не зважаючи на висунуті останнього часу серйозні аргументи проти датування Астрономічного календаря кінцем 1447 р. В разі правильності цих аргументів, які відносять друкування Астрономічного календаря до значно пізнішого часу (не раніше 1457 р.), назву Kalendertype все таки можна залишити для тієї фази в розвитку цих шрифтів, яка належить до 1450—1457 рр., тобто до періоду, який передував виникненню шрифтів власне 36-рядкової біблії.

Одним з перших друкованих творів цієї категорії, який може бути точно датованим, за цей час роботи верстата Гутенберга є Турецький календар грудня 1454 р.

Один з найбільш ранніх відомих тепер друкованих творів Гутенберга і одночасно перша друкована книга німецькою мовою (близько 1445 р.), а саме уривок Сівілліної книги (Sibyllenbuch) про „страшний суд“ (Weltgericht), від якої збереглось усього тільки 11 друкованих на папері рядків, знайдена в Майнці серед архівних матеріалів. Перший продукт верстата Гутенберга, який, здавалося б, міг бути точно датованим — Астрономічний календар на 1448 рік, друкований наприкінці 1447 р. — цей чудовий зразок друкарського мистецтва, виявлений відомим знавцем раннього книгодрукування професором Готфрідом Цедлером у вигляді покриття дерев'яної палітурки одного з рукописів бенедиктинського монастиря в Шенау поблизу Майнца. Значна частина одного з досить ранніх друкованих творів Гутенберга — 27-рядкового Лондонського донату дійшла до нас у вигляді пергаментних смужок, підкладених під брошурувальні шнури.

В Західній Європі вже давно усвідомили велике наукове значення подібних розшуків. Як багато обіцяє таке дослідження, переконливо свідчить, між іншим, десятирічний досвід щодо цього Вюртемберзької крайової бібліотеки в Штутгарті. В результаті дослідження палітурок інкунабулів виявлено 19 унікальних і 10 рідких видань, не кажучи вже про велику кількість звичайних інкунабулів¹.

Серед знайденого, головним чином, листівки і інші невеликі друковані твори — альманахи, індульгенції, булли і т. д. Неважко уявити собі, що дало б систематичне обслідування всіх палітурок цієї бібліотеки, як запропонував робити в таких випадках Конрад Геблер

¹ Otto Leuze, Zehn Jahre Makulaturforschung in der Inkunabelsammlung der Württ. Landesbibliothek in Stuttgart, Zentralbl. für Bibliothekswesen, Jg. 48 (1931), H. I, S. 1—18.

ще на початку 1900-х років. Тому цілком природно було в процесі роботи над стародруками Бібліотеки АН УРСР звернути увагу і на дослідження старовинних палітурок, як можливого джерела подібних фрагментів.

II. Фрагменти, виявлені в палітурках стародруків, що належать Бібліотеці Академії Наук УРСР

У цій праці ми маємо на увазі дати попереднє¹ повідомлення про результати нашого, дуже невеликого, досвіду, що показує, які широкі можливості відкриває перед інкунабулознавством систематичне дослідження старовинних палітурок.

Результати цієї роботи, навіть у початковій стадії, як ми бачимо на прикладі Бібліотеки Академії Наук УРСР (понад 528 інкунабулів), можуть бути цілком несподівані. Так, наприклад, в одному з конволютів (німецька палітурка XV ст.), який складається з любекського (Hain 8347²) і римського (Hain 7280) друкованих творів, я виявив у вигляді форзацу найстародавніший, що є тепер у Києві, латинський рукопис — уривок місалу, писаний каролінзьким мінускулом IX—X ст., з зразками старовинних нот (невмів). Друга книга, яка теж без „хірургічного втручання“ розкрила свої скарби, опрацьована в Парижі, мабуть на початку XVI ст., „Fardelet des temps“ (Fasciculus temporum) — французький переклад надзвичайно популярної в XV ст. хроніки картезіанського монаха Вернера Ролевінка, надрукований в Женеві в 1495 р. (Hain 6943). М'які, обтягнуті вицвілою пофарбованою в зелений колір замшею, кришки мають основу із склеєних друкованих аркушів. Через низьку якість клею, чи з інших причин, цей сурогат картону легко розпадається на складові частини. Як встановило дослідження шрифтів, всі ці аркуші належать до продукції паризької друкарні Pasquier et Jean Bonhomme (батько з сином), яка функціонувала з 1475 по 1479 рік (?) (Pasquier Bonhomme) і з 1484 по 1490 р. (Jean Bonhomme). Знайдені аркуші належать до творів різного змісту. Це — французький переклад відомої сільськогосподарської енциклопедії Петра Крещенція (de Crescentiis) „Liber ruralium commodorum“ (Hain 5836), друкований Жаном Бономом в 1486 р. (4 аркуші); далі віршований, теж французький, переклад середньовічного „Роману про Трою“, видання того ж Жана Бонома (Hain

¹ Див. також коротке повідомлення: Б. І. Зданевич, Нові дані до історії початків друкарства (Невідоме видання Гутенберга, Вісті Академії Наук УРСР, 1936, № 10, стовпці 9—24).

² L. Hain, Repertorium bibliographicum, Vol. I-II, Stuttgartiae 1826—1838.

11160?). Це одна з перших паризьких ілюстрованих книг. Повні екземпляри цієї книги являють собою таку рідкість, що автор капітальної „Histoire de l'imprimerie en France au XV-e et XVI-e siècle“ А. Claudin, не знайшовши ні одного повного екземпляра цього видання у Франції, змушений був використати для своєї роботи екземпляр Дрезденської бібліотеки¹.

Наш фрагмент складається з чотирьох аркушів; серед них є і важливий аркуш (сигнатура aiii) з початком тексту і гравюрою. Великий інтерес мають також незброшуровані аркуші друкованого в 1479 р. Pasquier Bonhomme'ом паризького брев'ярію (Breviarium Parisiense - Hain 3867, Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) 5420), а саме, аркуші, сигновані BB₁, BB₂, FF₅, FF₆, всі з доповнюючими їх аркушами зшитків: BB₁, BB₂, — в 19 екземплярах, FF₅, FF₆ — в 9 екземплярах.

Не маючи змоги звірити даний фрагмент з повним екземпляром брев'ярію, не можемо встановити, що власне маємо ми в даному разі: варіант чи інше видання. Незакінченістю видання (чи тільки тиражу) пояснюється, можливо, рідкість паперових його екземплярів (див. GW 5420).

Шрифтами згаданого брев'ярію друковано також фрагмент з 8 незброшурованих аркушів дуже рідкого серед інкунабулів формату малого 16° [розмір половини друкарського аркушу паперу (Halbbogen), на якому надруковані 8 аркушів тексту, дорівнює 19,3×29,4 см] якоїсь, слід гадати, невідомої церковно-відправної книги. Виходячи з формату, вважаємо, що це найшвидше Diurnale — неописане у зведеному каталозі французьких інкунабулів Pellechet-Polain видання. Фрагмент цей складає зшиток „b“; зберігся він у трьох екземплярах. Поряд з цією макулатурою в складі картону виявлено також 2 аркуші писаного французьким скорописом латинського рукопису філософсько-богословського змісту з таким, датованим 1451 р. колофоном: Exptū... sub vene^{li} | viro magro nycolao Codanoet (?) et peū conpillatū p me georgiū | decortloge (?) pisi' studēte xx^{ma} | mensis septembris Anno dñj | mille^{mo} cccc^o qu'quagesio p'mo.

Навряд чи є сумнів, що у згаданих фрагментах ми маємо досить цінний фактичний матеріал для мало розробленої історії одної з самих ранніх паризьких друкарень кінця 70-х — початку 80-х років XV ст. Можливо, що факт наявності в палітурці продукції обох друкарень Бономів дає підставу говорити про єдність підприємства і про безперервність його функціонування. Таким чином, мовчання друкарні між 1479—1484 рр. пояснюється тільки відсутністю даних для його

¹ А. Claudin, о. с., t. I (Paris 1900), p. 190.

вивчення. Ми не торкаємося тут інших можливих висновків вужчого значення, зокрема про взаємовідношення окремих видань, про їх датування на основі аналізу стану друкарського апарату. Ці висновки, які передбачають використання усієї відомої тепер продукції даної фірми, можуть бути обґрунтовані тільки через ознайомлення з відповідними фондами іноземних бібліотек¹.

В більшості випадків, проте, добування макулатури з старовинних палітурок вимагає досить складних „хірургічних“ операцій. Ця робота повинна провадитись за допомогою кваліфікованих фахівців, які мають забезпечити можливу збереженість палітурки від пошкоджень під час зондажу і розкривання. Звичайно, ця операція повинна провадитись тільки в крупних центральних бібліотеках, щоб, таким чином, запобігти руйнуванню книг недосвідченими руками. При цьому, в зв'язку з надзвичайною обережністю, якої вимагає розклеювання макулатури, на цю роботу потрібна витрата сили часу і значних коштів. Запрошеному за пропозицією завідувача Відділу стародруків проф. С. І. Маслова, що приділяв велику увагу цій роботі, та за згодою дирекції Бібліотеки АН УРСР з цією метою на початку квітня 1935 р. фахівцеві художнику-реставраторові Н. І. Касперовичу було доручено розкрити дві палітурки, виділені мною в процесі дослідження інкунабулів даної збірки, які вказували на наявність в їх кришках фрагментів стародруків.

В одному з них (*Digestum Vetus*, Lugduni 1558), датованому 1563 роком, виявлено 40 аркушів кельнського друкованого твору початку 80-х років XV ст. *Formularius procuratorum Curiae Romanae* (Hain 7291), друкарні Йоганна Кельгофа Старшого. Друга палітурка, схожа на першу, теж з паперовою основою, крита світлою шкірою з відтиснутим орнаментом (див. фото XX), оправа латинської біблії знаменитого французького друкаря гугенота Роберта Етьєнна Старшого, друкованої в Женеві в 1557 р.² і оправленої в 2 томи, містила також уривки інкунабулів (див. фото XVIII, XIX).

Цей екземпляр біблії, як видно з написів, належав в 1663 (1763?) р. Хрістофору Лангансу в Інстербурзі у Східній Пруссії³.

¹ Відзначимо, до речі, що фрагменти Паризького бревіарію (GW 5420) були виявлені також у палітурці Хроніки Гагена (Hain 7410), яка вийшла в Парижі в 1495 р. у Ле Дрю, в Бібліотеці Паризького університету. (Див. Каталог інкунабулів згаданої бібліотеки: E. Châtelain, *Catalogue des incunables de la Bibliothèque de l'Université de Paris*, Paris 1902, p. 33, № 262).

² Cf. A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne*, Paris 1843, p. 87, але з таким титулом: *Biblia vtriusque testamenti... Oliva Roberti Stephani MDLVII*.

³ Вважаємо неможливим віднести до 1563 р. напис, зроблений на титульному аркуші: *Sum M. Christophori Langhansij ao. 63. Insterb.* Проти віднесення

В XVII—XVIII ст. його придбав за 5 талерів Давід Гейльмейєр, пастор лагарбський (Past[or] Lagarbiae(?)). До цього ж часу чи трохи пізнішого належить малозрозумілий напис: 135637 Jansonius (амстердамський друкар?); останній хронологічний запис Johannes Bermeleev; Biblioth. № 101 Anno MDCCCLIV St. Peterburgi.

В Бібліотеку АН УРСР (кол. Всенародна Бібліотека України) книга вступила при точно не встановлених обставинах під час громадянської війни 1919—1920 рр. Екземпляр підмочений, нижня кришка першого тома напівзруйнована. У палітурках виявлено фрагменти 10 інкунабулів: 4 — кельнського, 3 — шпейєрського, 1 — страсбурзького (?), 1 — марієнтальського і 1 — майнцського друку, а саме:

1. Henricus Ariminensis: De quatuor virtutibus cardinalibus. Spirae: [Impressor qui dicitur Gestorum Christi, ca. 1472] Hain 1650. 4 арк.

2. ^{pseudo}Albertus Magnus: Compendium theologiae veritatis. [Spirae: Impressor Gestorum Christi, post. 23. VIII. 1473] Hain 434. GW 597. 44 арк.

3. Другий екземпляр. 6 арк.

4. Gerson: De simplificatione cordis. — [Coloniae: Ulricus Zell, ca. 1472] Hain 7681. 22 арк.

5. ^{pseudo}Augustinus: Sermo in festo Praesentationis Mariae Virginis in templum. — [Coloniae: Ulricus Zell, ca. 1470] Hain 1992. GW 2993. 14 арк. (з 22 арк.).

6. Thomas de Aquino: De modo confitendi. — [Coloniae: Ulricus Zell, s. a.] Hain 1342. 12 арк.

цього напису до XVI ст. говорить не тільки почерк, але й аналогічні написи, які ми виявили в таких книгах Бібліотеки АН УРСР, що належали Лангансу:

1. Rei rusticae libri quatuor... Auctore D. D. Conrado Heresbachio... Coloniae apud Joannem Birckmannum Anno 1571. Внизу: Sum M. Christophori Langhansij (шифр: Coll. Jabl. 989).

2. Officina theologiae Danielis Hofman - ni, professoris et doctoris Theologiae in Illustri Ducis Brunsvicensium Academia Julia... Edinburgi Imprimebat Johannes Schenck M. D. XCVI. Напис: Sum M. Christoph Langhansij ao. 61. Reg. [iomonti?] (шифр: Coll. Jabl. 1032).

3. Matthaei Sutlivii De Pontifice Romano adversus Robertum Bellarminum... Напис: Sum M. Christo... (далі зрізано) à 6 fl. (шифр: Coll. Jabl. 1954). Напис на виданні, датованому 1596 р., не можна, звичайно, віднести до XVI ст.

4, який є вирішальним: Monotes - sari sive Historiae Evange - licae... ab Eilhardo Lvbino S. Th. in Academia Rostochiensis Professore P. — Francofurti Impensis Petri Musculi, & Ruperti Pistorij M. DC. XII. Напис: Sum M. Christophori Langhansij à 9 fl. (шифр: Coll. Jabl. 837).

Всі книги із збірки кн. Іосифа - Александра Яблоновського (1712—1777), засновника Societas Jablonoviana в Лейпцигу.

7. 2 аркуші невизначеного покищо видання тієї ж першої кельнської друкарні.

8. 6 аркушів невизначеного страсбурзького видання XV ст. [Henr. Eggstein?].

9. 19 аркушів *Breviarium Wormatiense* (Hain 3953, GW 5513), друкованого Братами спільного життя (*Fratres Vitae communis*) в Марієнталі (поблизу Майнца), близько 1475 р., хоч останній аркуш *Psalterium* у даному фрагменті має запис рубрикатора 1484 р.

10. 4 подвійні аркуші (16 стор.), як ми постараємось нижче довести, друкованого твору верстата Гутенберга *Provinciale Romanum*.

III. *Provinciale Romanum* як історична пам'ятка

Як видно з факсиміле останньої знахідки (фото II—XVII), немає ніякого сумніву, що перед нами — одне з ранніх видань Гутенберга, надрукованих шрифтом *Kalendertype*. На цьому питанні ми спинимось докладніше далі, при описі шрифтів. Тепер же наведемо дані, які свідчать про те, що цей уривок являє частину так званого *Provinciale Romanum*.

Як відомо, назву „*Provinciale Romanum*“ має основна частина Книги канцелярії римської курії (*Liber Cancellariae Apostolicae*), яка являє собою перелік єпископій римсько-католицької церкви. У початковій своїй формі — це так звана *Liber censuum* — перелік податків, які повинні були вносити в папську казну окремі єпископії. Його склав в 1192 р. *camerarius Cencius Savelli*, майбутній папа Гонорій III, що є водночас і автором самого *Provinciale*¹, перша редакція якого датується приблизно 1211 р.

Цей твір, природно, не раз перероблявся і доповнювався протягом дальшого часу, а з XV ст. і друкувався. Нам відоме *Provinciale omnium Ecclesiarum exemplatum a libro Cancellariae Apostolicae. Impressum sub Innocentio VIII*, тобто між 1484—1492 роками, видане в Римі Євхарієм Зільбером — S. l., a. et typ. n., in-4° (Hain 13431). Як видно з титулу, тут є точна вказівка на походження *Provinciale Romanum*. Очевидно, близькими до нього повинні бути і два інші видання, описані Гайном під № *12465 і *12466, як *Patriarchatus, archiepiscopatus et episcopatus totius ecclesiae catholicae*, обидва in-4°.

¹ A. Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500* (Berlin 1896), S. 942—943. Тут же наведена основна література про *Provinciale Romanum*.

Перше з них, без даних про місце друкування, дату і друкаря, має 6 аркушів по 38 рядків на сторінці, друге, друковане в 1494 р. в Аугсбурзі Йоганном Шауром, — 8 аркушів по 31 рядку на сторінці. Порівнюючи наш уривок із зведенням головних рукописних редакцій *Provinciale Romanum*, яке зробив М. Тангль¹, приходимо до висновку про безпосередній зв'язок нашого уривка з *Provinciale Romanum*. Про це свідчить насамперед порядок, в якому наводяться митрополії і архієпископії і залежні від останніх звичайні єпископії, що майже збігається в обох редакціях. Навіть відступи від нього вказують іноді на спільність їх походження. Наприклад, серед угорських єпископій ми несподівано бачимо істрійську єпископію Спалато. Це пояснюється тільки тим, що компілятор чи переписувач, який пропустив перелік істрійських єпископій, що йдуть у повній редакції безпосередньо перед угорськими, вписав цю єпископію в невідповідне їй місце, причому така помилка сталась, можливо, не тільки через неувважність, але й через необізнаність — приклади чого спостерігаються на кожному кроці. Неймовірно перекручення назв єпископій, що трапляється раз-у-раз, а також інші помилки тексту доводять, що скорочення (чи списування) оригіналу провадилось нашвидку і до того ж людиною нетямущою.

Вважаючи, що перекручення тексту, крім невеликого числа помилок, мають бути віднесені виключно до рукописного оригіналу, з якого провадилось друкування *Provinciale Romanum*, і, отже, вивчення їх не може мати особливого значення для розв'язання основного нашого завдання — з'ясування друкарської пам'ятки, а також у зв'язку з чисто зовнішніми труднощами, з якими зв'язана робота над історією і критикою тексту пам'яток середньовіччя, ми змушені відмовитись від детального розгляду цих помилок, лишивши цю справу фахівцям.

Особливості правопису — часте вживання „k“ замість „c“ (*Kathedrales*, *Salerinkanus*), „th“ замість „t“ (*Anthiochia*, *Frethentius*, *Thuronensis*) і т. д., а також „z“ замість „c“ (*Sulzitanus*), вживання „w“ і т. д. вказують на німецьке походження цієї переробки.

Крім збігу архітекτονіки, єдність походження підтверджується тотожністю окремих місць тексту: наприклад, у Тангля:

¹ Michael Tangl, *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200—1500*, Innsbruck 1894, S. 1—32, а також доповнення і виправлення: Konrad Eubel, *Bemerkungen zum Provinciale in Tangl's „Päpstlichen Kanzleiordnungen“*, *Histor. Jahrb.* Bd. XVI (München 1895), S. 320—335.

In Antiocheno patriarchatu sunt centum quinquaginta tres cathedrales ecclesiae ad instar illius evangelii: Impletum est rethe magnis piscibus centum quinquaginta tribus (Tangl, o. c., S. 23)¹.

В нашому друкованому творі [аркуш 8 (9)^a, р. 9]:

In an̄thiocheno priarchatu sūt Cetū līiij. kathedrales ecce ad instar illi' ewa gelici ipletū est rethe magnis pisci-bus Cetū līiij.

Переробка полягала, головним чином, в тому, що скорочено кінець твору, при чому не наведено повного переліку єпископій Палестини, Галілеї, Аравії, Сирії, Armeniї, острова Кіпра, Греції і Македонії. Це, можливо, вказує на те, що оригіналом переробки служила пізніша редакція, в якій були пропущені засновані хрестоносцями єпископії, після того, як виявилась безнадійність їх реставрації².

Уривок закінчується переліком болгарських уніатських єпископій, при чому, відмінно від основного тексту, поійменовані єпископи, які брали участь у відомому зверненні до папи про приєднання їх до католицької церкви³. Цей факт дає певну підставу припускати, що скорочення провадилось з якогось іншого рукопису, ніж наведені у Тангля, про який останній не знав чи залишив без уваги⁴.

З інших пропусків цікаво відзначити ігнорування багатьох слав'янських країн, особливо Польщі. Не вдаючись до докладного аналізу змісту, відзначимо тільки той факт, що заснована в 1420 р. флорентійська архієпископія фігурує тут як звичайна єпископія. Це вказує на те, що основна редакція була складена до 1420 р., при чому, можливо, до цього часу слід віднести і її переробку. Цей факт не дає, звичайно, підстави для датування видання. При таких умовах особливого значення набуває палеотипічний аналіз пам'ятки, про що мова буде нижче.

Наведені вище дані дають підставу і для визначення ступеня дефектності знахідки. Звіряння змісту встановлює, що в цілому ви-

¹ Майже в ідентичній формі це місце є вже в *Liber censuum de l'église romaine* publié avec une préface et un commentaire par M. Paul Fabre, Paris 1889 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, II Série, VI, 1-4, page 239).

² Rattinger, *Der Patriarchatssprengel von Constantinopel und die bulgarische Kirche zur Zeit der Lateinerherrschaft in Byzanz*, *Histor. Jahrb.*, Bd. I (Münster 1880), S. 7 ff., Bd. II (1881), S. 3 ff.

³ Див. Е. Голубинский, *Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдавальнойской*, М. 1871, с. 93 і дальші. Migne, *Patrologiae cursus completus*, t. 215, col. 289-290.

⁴ Tangl. o. c., S. 28.

гляді видання повинно складатись з одного зшитка, що є характерним для дрібних і ранніх творів Гутенберга, в даному випадку — 10 аркушів, з яких відсутні 2 аркуші — перший і десятый; останній з них, оскільки попередній містить кінець, повинен бути білим, а перший містить перелік єпископій самого Рима і безпосередньо з ним зв'язаних, а також єпископій Сіцилії і Калабрії.

Отже, уривок починається з аркуша 2^a переліком єпископій Апулії: *In apulia sūt xiiij met^oples Cos[a]nensis Ageretinesis Carētine s O[d?] chichan' Lundosin'ydrontin' B [a]censis Trauensis Sipontin' Cen [e]uentan' Salerinkan' Amalfica [n'] Surcētin'...*, а закінчується на аркуші 9^b. Наводимо його кінець цілком, починаючи з рядка 2: *Arepi supradicti caret epis ꝥptper de-struccionē ciuitatū Isti sunt epi Ba[silius] pmas Bulgarre Tornonien[sis] Anastasius arepus Velesbudiensis Sabba arepus Prothlamen[sis] Marin' arepus Abraha Stop-piensis Prereriensis Clemens Ciril-lus Lonisiensis Blasus Bruntzme[rensis] Constantinus. Et sic est finis (фото 1).*

Слід відзначити, що в даному разі перед нами — один з небагатьох кінців (Explicit) ранніх дрібних друкованих творів Гутенберга, які збереглись цілком, при чому, коли буде доведено, що даний друкований твір старіший проти Турецького календаря, то цей кінець, можливо, один з самих ранніх.

IV. Зовнішній вигляд видання. Аналіз шрифту. Датування.

Переходимо тепер до зовнішнього опису Provinciale і спробуємо дати посильну відповідь на питання про друкарське походження пам'ятки, тобто на питання про те, чиїми шрифтами, де і коли цей твір був надрукований. Уривок складається з чотирьох піваркушів паперу, на яких надруковано 16 сторінок тексту. Половина аркушів 1 (2), 5 (6), 6 (7), 7 (8) незначно пошкоджена: з правого боку немає поля і коло 10 мм рядка набору (загальна довжина рядка 95—100 мм). Найбільше пошкоджений аркуш 5 (6), де в деяких рядках бракує до 20—50 мм тексту. Ці дефекти настільки незначні, що не можуть служити істотною перешкодою до відновлення тексту. Аркуші складають один зшиток: це видно із знаків брошурування, які лишились на тих місцях, де аркуші були перегнуті. Папір жовтуватого кольору, формат — малий 4°; розмір аркуша приблизно 400×270 мм. Можливо, що це так званий канцелярський папір, який називався „Pro patria“, подібний до того, на якому надруковано *Weltgericht*.

Водяний знак (див. фото XXI) — бик з хвостом, що доходить до землі, і піднятою передньою ногою. Порівн. Ліхачов № 1020, 1021, 1591—1592, 4030—4035¹. (За Ліхачовим папір з цим знаком зустрічається, між іншим, в рукописах, датованих 1456 р.).

Уривок друкований готичним шрифтом; має 18 рядків на повній друкованій сторінці, площа набору: 145×95—100 м.м. Шрифт (за *Typenrepertorium K. Haebler'a*) M 61; висота рядків 81—82 м.м; як видно з фото, це *Kalendertype*, тобто шрифт, який становить проміжний етап розвитку самих ранніх шрифтів Гутенберга². Форми шрифтів нашого уривка найбільше наближаються, на нашу думку, до шрифтів *Türkenbulle* (кінець 1456 р.)³.

Provinciale нагадує *Türkenbulle* не тільки розміром друкованої сторінки, кількістю рядків і особливостями рубрикації, але й загальним станом шрифтів, який вказує на значну їх спрацьованість (пор. літери х, е, і та ін.). Як на специфічну рису, що тісно зв'язує *Provinciale* з *Türkenbulle*, можна вказати на збиту літеру „g“, яка виявлена Швенке також у 27-рядковому Мюнхенському донаті⁴. Ця літера вжита в *Provinciale* двічі: аркуш 2 (3)^b, р. 8: *Fulige natu* і 3 (4)^b, р. 4: *Agrigesem*. Те, що в *Provinciale* немає інших збитих літер, відзначених Швенке⁵, вказує, очевидно, на більш раннє його походження порівнюючи з *Türkenbulle*. Дуже цікава з цієї точки зору, між іншим, відсутність у *Provinciale* подібної літери „e“, яка фігурує, проте, в *Türkenkalender*, надрукованому в грудні 1454 р. Але ряд моментів, про які мова буде далі, не дозволяє, здається, залічити *Provinciale* до дуже раннього часу.

Приступаючи до аналізу шрифтів *Provinciale*, слід ще раз підкреслити, що неможливість використати, не кажучи вже про самі

¹ Н. П. Лихачев, *Палеографическое значение водяных бумажных знаков*, части I—III, СПб 1899.

² Див. вище, с. 6.

³ Посилаємось на факсиміле *Türkenbulle*, видане Швенке (Berlin, Martin Breslauer, 1911). Користуємось нагодою висловити щирі подяки Відділу рідких книг Всесоюзної бібліотеки ім. Леніна в Москві за надіслання згаданого видання в Київ, що дало нам можливість скористуватись факсиміле і додати до нього палеотипічним аналізом пам'ятки, зробленим Швенке, при визначенні шрифтів *Provinciale*, особливо ж співробітнику Бібліотеки видатному фахівцеві проф. Н. П. Кісельову, який люб'язно погодився взяти на себе нелегку працю по перегляду нашої роботи, за цінні вказівки і правки, якими ми, в міру можливості, скористались при остаточному її оформленні.

⁴ *Türkenbulle*, S. 8—9, а також *Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft*, II, Taf. 3.

⁵ *Türkenbulle*, I, с.

друковані твори, навіть факсиміле багатьох ранніх видань Гутенберга, як, наприклад, знайдених останнього часу фрагментів донатів, примушує нас обмежитись тільки загальними зауваженнями.

Як відомо, друкованим творам Гутенберга властива різноманітність форм малих літер, яка виникла з потреби імітувати рукописний шрифт, що спирався на певну традицію і відповідав певним естетичним смакам читачів. Ця різноманітність форм малих літер залежала від того, з якими саме попередніми літерами вони сполучались. Так, літери: *c, e, f, g, r, t, x* з чисто композиційних мотивів вимагають тіснішого ув'язання з дальшими літерами. Звідси — поява спеціальних літер, так званих *Anschlussbuchstaben*, що являють собою додаткові форми¹.

В *Provinciale* до цієї системи додано і довге „*s*“, як це ми маємо в Турецькому календарі і спільних з ним за друкарськими ознаками виданнях, надрукованих до 36-рядкової біблії².

Друкар (складач?) *Provinciale* досить послідовно додержується згаданої системи. Минаючи ті відхилення, які непоказові через неясність правила (після „*x*“ у цифрах) чи через недостачу додаткових форм („*d*“ в сполученнях з „*e*“, „*o*“ та ін.), а в одному випадку і основної форми (*g₂*), а також через неможливість часто, в зв'язку з станом літер (*a, e, l, o*, з кінцеве), точно визначити помилку, можна вважати, що на друкованій сторінці спостерігається не більше п'яти порушень цього правила, як це має місце і в інших аналогічних випадках. Отже, кількість порушень слід визнати невеликою. Про досить уважне ставлення до роботи друкаря свідчать нечисленні друкарські помилки: 3 (4)^a, р. 5: *rres* (замість *tres*), 8 (9)^a, р. 17: *cinitas* (замість *ciuitas*) та ін³.

На аркуші 1 (2)^b, після того, як 12 раз вжито „*e₂*“, ми бачимо наприкінці сторінки неправильно вжите „*e₁*“. Здавалося б природним зробити з цього факту висновок про невеликий запас шрифтів дру-

¹ P. Schwenke, *Die Donat- und Kalendertype* (Mainz 1903), S. 2–6; *Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft*, II.

² В останній після згаданого довгого „*s*“, як і в зв'язаних з нею бамберзьких (Пфістер) друкованих творах, вживаються звичайні форми літер: це, можливо, зв'язано з впливом пізніших, ніж *Kalendertype* шрифтів 42-рядкової біблії.

³ Численні перекручення назв, які скрізь зустрічаються в *Provinciale*, ми схиляємось пояснювати дефектом рукопису і не вважаємо можливим пояснювати невмінням складача читати писаний крупними літерами чіткий латинський текст оригіналу. На користь цього припущення говорить, між іншим, той факт, що перекручення часто-густо мають стійкий характер, наприклад, *Bacensis* замість *Barensis* і багато інших. Пор. вище с. 13.

каря Provinciale, але далі є аркуш 7 (8)^a, де ця літера вжита 28 раз. Подібні випадки, можливо, застерігають проти поспішних висновків в аналогічних випадках, особливо коли мова йде про фрагменти: вони повинні базуватись на можливо ширшому фактичному матеріалі і перевірятись всією сукупністю наших знань про дане явище¹.

Щодо великих літер, то Provinciale, подібно до інших друкованих творів, не має маюскулів U, W, X, Y, Z: їх замінюють відповідні мінускули. З маюскулів 36-рядкової біблії несподівано знаходимо „K“, але з більш виразним хвостом; A і E — в звичайній формі Kalendertype. Між іншим є і вузьке F. Воно зустрічається в Provinciale 5 раз: 1 (2)^b, р. 14; 2 (3)^b, р. 8; 2 (3)^b, р. 15; 3 (4)^a, р. 18; 4 (5)^b, р. 11 і не завжди з метою звуження рядка². За Цедлером ця початкова літера (вперше відома з Паризького 27-рядкового донату) зустрічається в Kalendertype, здається, тільки тричі: в 27-рядковому Лондонському донаті.

Великі літери, здебільшого, перекреслені рубрикатором червоною фарбою. На початку переліку німецьких єпископів [аркуш 3 (4)^b] перед словом *lemapia* залишено в рядку місце для ініціала A, який зроблений теж червоною фарбою рукою. Крім того, в звичайній манері, властивій друкованим творам цієї групи, перекреслені (не підкреслені) рубрикатором окремі рядки тексту, а саме початки переліку єпископів в кожному розділі (країни чи місцевості) або підрозділі (митрополії та архієпископії). Мабуть, перекреслений був також червоною фарбою і титул, якого бракує; аналогічне явище ми спостерігаємо і в Турецькому календарі і в Турецькій буллі, з якими має багато спільного Provinciale не тільки щодо шрифтів, але, і це особливо стосується Турецької буллі, і щодо композиції друкованої сторінки, однакової довжини рядків, з невеликою різницею в кількості їх (18 замість 19).

Переходячи до огляду мінускульного алфавіту Provinciale, згадаємо, що в порівняннях ми спираємось, головним чином, на далеко небездоганну зведену таблицю шрифтів даної групи, складену проф. Г. Цедлером³, а також інші факсиміле видань Gutenberg-Gesellschaft.

¹ Чи не можна бачити іноді в таких випадках результат поділу шрифтів не між друкарнями, а між касами тої самої друкарні? Складачеві не завжди була охота звертатися до товариша за потрібною йому літерою і він користувався тією, що була в нього під рукою.

² Див. Veröff. der Gutenberg - Gesellschaft, I, S. 17.

³ Див. його: Die älteste Gutenbergtype (Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, I, Taf. XIII).

Як видно з доданих репродукцій, з форм „а“, спільних для Provinciale і B⁸⁶, маємо, насамперед, звичайні a₁, a₂ (обидві форми, здається, в B⁸⁶ перелиті), при чому a₂, як і в багатьох інших друкованих творах, зустрічається в Provinciale в дуже дефектному стані — не раз виправлене рукою 1 (2)^a, р. 5: uentanus; 4 (5)^a, р. 13: Brandeb'gese; 4 (5)^b, р. 17: Gratianopo¹.

Особливо підкреслюємо, що тут відносно часто вживається давнє квадратне „а“, використане тільки на перших 19 аркушах B⁸⁶ і дуже рідко вживане в інших друкованих творах; воно з'являється в Provinciale 9 раз: 2 (3)^b, р. 11; 4 (5)^a, р. 6; 4 (5)^b, р. 16; 5 (6)^a, р. 12; 5 (6)^b, р. 2 і 11; 7 (8)^a, р. 3 і 9; 8 (9)^a, р. 6, при чому жодного разу ми не бачимо його після літери „s“, для якої її створено на думку Dziatzko (див. Gutenbergs früheste Praxis, S. 53), і тільки один раз після [5 (6)^b, р. 11], що не підтверджує і думки Цедлера про зв'язок цієї літери з b, d, p². До речі, форма цього „а“ цілком ідентична з наведеною у згаданій таблиці XIII I випуску Veröffentlichungen, але чомусь відхиляється від наведеної в пізнішій таблиці шрифтів 36-рядкової біблії. Ця рідка літера, можливо, зв'язує Provinciale з 27-рядковим Лондонським донатом, де вона фігурує досить часто⁴, і з ранньою стадією в друкуванні B⁸⁶. З аббревіатур є тільки „а“ з титлом, зсунутим у лівий бік.

Слід також відзначити своєрідне, властиве, очевидно, тільки Provinciale, дефектне „b“, вжите в Provinciale тричі: 4 (5)^a, р. 3: Babeb'ge (перше b); 6 (7)^a, р. 2: Segrobicensem; 8 (9)^b, р. 6: Sabba (перше b).

При розгляді дальших літер ми наводитимемо як основну, так і додаткову форму звичайних мінускулів тільки в тому разі, коли вони мають якінебудь специфічні риси, або ж коли їх зовсім немає у відомих нам виданнях Гутенберга.

Абревіатури c₁, c₂ є в Provinciale, як і в 27-рядковому Лондонському донаті і в 36-рядковій біблії, хоч, здається, не в зовсім ідентичній формі. „ct“ — не лігатура: 4 (5)^a, р. 6; 5 (6)^b, р. 9, хоч це

¹ Подібні виправлення літер чорнилом помічені ще на аркуші 1 (2)^a, р. 8: Acheruntinū (усе слово погано відбилось, літера „i“ наведена коричневим чорнилом); 1 (2)^a, р. 7: Morarense (o, a); 1 (2)^a, р. 17: ht̃ (t̃); 3 (4)^a, р. 17: Co (o); 3 (4)^b, р. 14: Treuerense (e); 4 (5)^a, р. 10: Bradanicese (перше „a“); 4 (5)^a, р. 12: Madeburgesis („e“ в лігатурі „de“ сумнівне); 6 (7)^b, р. 4: ol' (l'); 7 (8)^a, р. 7: damliage (l).

² Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, I, S. 45.

³ G. Zedler, Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36-zeilige Bibel, S. 101.

⁴ Veröff. Gutenberg - Gesellschaft, II, S. 18.

не завжди помітно [1 (2)^b, р. 18]; це одна з багатьох ознак розходження шрифтів *Provinciale* і *B³⁶*.

Не слід, мабуть, вважати лігатурами і *de*, *dē*, *do*, які, можливо, є сполученням половинного „d“, з *e*, *ē*, *o*; але треба врахувати і той факт, що окремого подібного *d*, яке не раз спостерігалось в інших виданнях, зовсім не знаходимо в *Provinciale*.

Значні труднощі для визначення становить літера „e“. З нечіткістю її контурів має бути зв'язана значна частина можливих порушень системи *Anschlussbuchstaben*.

З абrevіатур зустрічаються в *Provinciale* $\bar{e}_1$, $\bar{e}_2$, e'_2 (точка справа). Серед різноманітних форм перших двох абrevіатур, загальну кількість і особливості яких нам трудно встановити, дуже важливою є дефектне „ $\bar{e}_2$ “; з усіх відомих нам друкованих творів воно зустрічається, головним чином, в *Türkenbulle* і *Türkenkalender* (5^a, р. 11: *heilge*).¹

Особливістю *Provinciale* є додаткове „ $\bar{g}_2$ “ (риска справа), відзначене, наскільки нам відомо, тільки в *B³⁶*, але в основній формі. Абrevіатури $\bar{g}_1$ (точка посередині; Турецький календар, 27-рядковий Лондонський донат) і та ж літера з рискою справа (Лондонський донат, *B³⁶*) є також однією з численних ознак того, що з шрифтового погляду *Provinciale Romanum* являє перехідний етап у розвитку ранніх шрифтів Гутенберга в напрямі 36-рядкової біблії.

Минаючи літеру „h“, яка не являє нічого цікавого, переходимо до поліморфної, важливої в історії цього шрифту, літери „i“. Відмовляючись відрізняти можливі варіанти, констатуємо наявність не менше 8 форм: „ i_1 “, „ i_2 “ — при чому кожної форми в трьох видах: з дужкою, рискою і без точки, а також дві абrevіатури „ $\bar{i}$ “ (з коротким і довгим титлом). Наявність форм з рискою вказує на попередній, порівнюючи з шрифтами *B³⁶*, етап; „ j “, як і скрізь, — в основній формі, при чому виключно в цифрах.

„K“ з більш чітким, ніж у *B³⁶* хвостом, — поодиноким явищем серед інших маюскулів *Provinciale*, — нібито підтверджує думку Швенке про можливість більш раннього існування шрифтів *B³⁶*, ніж це звичайно визнають². Але схема розвитку цих шрифтів за Цедлером, на нашу думку, настільки логічно обгрунтована, що в даному факті слід скоріше бачити один з показників порівнюючи пізнього походження шрифтів *B³⁶*. Своєрідна форма цього K натякає, можливо, на

¹ Festschrift zum fünfihundertjährlgen Geburtstage von Johannes Gutenberg, Mainz 1900, Taf. 35.

² Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, II, S. 30.

те, що тут ми маємо справу з залишком тієї перехідної стадії, яку повинна була пройти і схожа на К формою літера R. Мінускульне „k“ дано тільки в основній формі.

З численних форм „l“ звертає на себе увагу дефектна, в більшості випадків виправлена чорнилами, аббревіатура l' [5(6)^b, р. 11; 6 (7)^a, р. 12; 6 (7)^b, р. 4; 7 (8)^a, р. 2], помічена нами також у 30-рядковому донаті, що належав колись антикваріату Л. Розенталя, а тепер проданий в Америку, який також має і дефектне виправлене рукою „a“¹.

Раннє „m“, властиве вже 27-рядковому Паризькому донату, а також Лондонському, Мюнхенському і B³⁶, належить, мабуть, до основних фондів шрифту і не спостерігається в інших друкованих творах тільки через їх фрагментарність, а також через те, що у виданнях німецькою мовою ця літера не потрібна.

„p₁“, „p₂“, перше з титлом зліва, друге — з нормальним, віддаляють Provinciale від шрифтів B³⁶, а „p₁“, з точкою справа — наближає до них.

Перехідний характер шрифтів Provinciale, коли визнати пересування титла вправо явищем щодо цього показовим, дістає дальше підтвердження в „o“ (титло зліва) і „o“ (титло справа), з яких першого немає в B³⁶.

Відмінно від B³⁶, Provinciale має одну форму „p“. Численні аббревіатури: p₁ (титло посередині), p₁ (вправо), p₁ (точка справа, дві форми?), p, pp і лігатура pp цікаві тим, що „p₁“ (риска справа), помічене вже в Donattype і невідоме, здається, в Kalendertype, з'являється знову в Provinciale. Це свідчить, можливо, про те, що відсутність в друкованих творах Гутенберга багатьох форм, які повинні були існувати, якщо виходити з послідовності розвитку шрифтів, пояснюється насамперед обмеженістю наявного в нас матеріалу. Лігатуро-аббревіатура pp була досі відома, здається, тільки в B³⁶, як і аббревіатури q₁ (точка посередині) і q₁ (дві точки справа).

Аббревіатура r₁ (точка зліва) і r₁ (точка справа) відомі з B³⁶, але в додатковій формі. Отже, тут ми маємо збагачення наших відомостей про морфологію Kalendertype.

Надзвичайна складність літери „s“ — ми налічили близько 18 її форм (деякі з них, можливо, є наслідком недосконалості відбитка), пояснюється, насамперед, наявністю двох основних форм довгого „s“ і кінцевого „s“. В обох формах є лігатури „ss“, „st“, при чому „st“ в свою чергу розпадається на дві форми: сполучену вгорі і не

¹ Див. Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, XXIII: G. Zedler, Gutenberg und Schöffer im Lichte des Mainzer Frühdruckes. II. Gutenbergs älteste Type und die mit ihr hergestellten Drucke (Mainz 1934). Tafel 12, Z. 9 ff. (l') u. Z. 20: fe' bas (a).

сполучену. Абревіатура $\bar{s}$ — теж в основній і додатковій формі. Крім того, відзначаємо кінцеве високе s , яке в зародковій формі є вже в Donattype, а в тотожній — в 27-рядковому Лондонському донаті і в інших виданнях. Слід також відзначити наявність спрацьованих форм літери s , як, наприклад, s_2 з пошкодженою голівкою, наприклад: 1 (2)^b, р. 14: Dutinēse; 3 (4)^a, р. 5: $\bar{st}$; 7 (8)^b, р. 7: Cisardēsem, які в подібному стані зустрічаємо в Aderlasskalender (кінець 1456 р.). Другою спрацьованою літерою є високе s з дефектною ніжкою, див., наприклад, 1 (2)^a, р. 17: uffra і т. д. З другого боку, маємо цікаве високе s_2 з випиленою спинкою, мабуть, для того, щоб дати місце попередньому $\bar{e}_1$, див. 6 (7)^b, р. 17: Brithinēse.

Літера t , крім характерного для Kalendertype високого „ t_2 “ (воно вживається в Provinciale після „ c “, „ t “), має такі абревіатури: t_1 (титло справа), t_2 (теж), t_1 (точка справа) і „ t_1 “, „ t_2 “, а також $\bar{t}_1$ (з титлом над самою літерою); ця абревіатура дуже близько стоїть до подібної ж абревіатури в Лондонському і 30-рядковому донатах і незначно відхиляється від V^{36} .

В літері „ u “ спостерігаємо явища, схожі з літерою „ o “ (див. вище): паралельне існування „ u_1 “ (риска зліва) і „ u_1 “ (риска справа); з них V^{36} знає тільки останнє. Відзначаємо збіг щодо цього між Provinciale, Aderlasskalender і Лондонським донатом; це, можливо, дає певну підставу віднести цей донат до порівнюючого пізнішого часу. Серед інших абревіатур є також „ u_2 “ (риска зліва) і „ u_1 “ (риска посередині); першої з них у V^{36} немає.

Мінускульне „ v “ представлене в Provinciale тільки своєю основною формою.

Цікава з орфографічної точки зору літера „ w “ є в даному друкованому творі в обох формах, тим часом як у V^{36} її зовсім немає. Належність цієї літери до складу шрифтів V^{36} визначається присутністю її у виданнях Пфістера, але тільки в основній формі. В якій мірі останньому потрібне було „ w_2 “, перелите очевидно під час ревізії Kalendertype на початку 1457 р., вказує штучна зміна цієї літери за допомогою сполучення „ i_2 “ з „ v “. Цим фактом ще раз підтверджується зрозуміла з багатьох інших міркувань неможливість ставити Provinciale в будь-який зв'язок з продукцією Пфістера.

„ x “ у звичайній для Kalendertype — основній і додатковій формі.

„ u “, як завжди в цьому шрифті, тільки в основній формі, причому у двох варіантах: з довгим і коротким хвостом; останнього з них у V^{36} немає.

„z“ теж у формі Kalendertype, а не в запозиченій з 42-рядкової біблії формі B³⁶. З абrevіатур вживається — ʒ, як і в Турецькому календарі, в усіх трьох формах; одної з них (малої круглої) немає в B³⁶. Крім того, вживається тиронський знак 7 і 9.

Пунктуація — ромбовидна точка в середині висоти рядка — проведена в Provinciale послідовніше, ніж у будь-якому іншому з відомих нам творів, друкованих Kalendertype, крім, звичайно, Астрономічного календаря. У цьому одна з особливостей Provinciale порівнюючи з іншими відносно пізніми виданнями цієї групи. Це вказує, можливо, що роль цієї ознаки в датуванні ранньої друкованої продукції Гутенберга деякі дослідники перебільшують. Той чи інший характер пунктуації зв'язаний, мабуть, насамперед, з рукописним оригіналом твору, який друкувався, із звичкою складача, особливо в дрібних друкованих творах, де могла не так відчуватись рука коректора, редактора чи інша керуюча рука (ці функції збігались іноді з роботою складача). Порівнюючи дрібні різниці в пунктуації і інших моментах природніше пояснювати особливостями умов друкування, ніж припущенням про паралельне існування ще однієї друкарні (П. Швенке), а то й кількох друкарень, бо, коли вже стояти на такій позиції, то гіпотетичне припущення про існування ще однієї тільки друкарні навряд чи пояснить усі ті, іноді значні, розходження, які спостерігаються в окремих друкованих творах Гутенберга.

Щодо правопису для Provinciale, подібно до інших друкованих творів групи Турецького календаря, характерне переважання „сі“ замість „ті“ (Dalmacia, destruccione, але Scotia). При цьому німецьке походження переробки Provinciale виявляється в порівнюючи частому вживанні w замість v, особливо на початку слів після голосних: звичайно перед приголосною на початку слова стоїть v (vngaria). До явищ тієї ж категорії належить і часте вживання th замість t.

Щодо оформлення друкованої сторінки, Provinciale стоїть поряд з Буллою Каалікста III (Türkenbulle) і спорідненими з нею друкованими творами, особливо з Буллою, яка має майже тотожну кількість і довжину рядків, але ще не знає вирівнювання рядків, що виникло, як гадає Цедлер, під впливом B⁴². Переноси, протилежно до пізнішої практики, не завжди ще стоять поза текстом.

Кінці рядків іноді заповнені точкою, а вільні місця, як це характерно і для Турецького календаря, Турецької Булли і кількох інших друкованих творів, крім Aderlasskalender, включно до видань Пфістера, заповнені двокрапкою з точками з двох боків: ∙ ∙ у формі

зірки. За Цедлером це одна з ознак спільного друкарського походження *Türkenkalender* і *Türkenbulle*, а тому, мабуть, і *Provinciale*¹.

Друкування відбувалось, як це встановлено у схожих друкованих творах, посторінково. Величезна різниця у тиску окремих сторінок, більша, на нашу думку, ніж у *Türkenkalender* і *Türkenbulle*, коли не вбачати тут випадкового явища, зв'язаного з недосвідченістю робітника, що виконував цю операцію, дає можливість відносити *Provinciale* до більш раннього, ніж *Türkenkalender* часу, тобто до того часу, до якого належать за Цедлером 30-рядкові донати, з одним з яких *Provinciale* має спільні риси (див. вище с. 21). На користь цього припущення могло б свідчити і часте вживання кулистого („*eskig*“) „а“, характерного для початкових аркушів 36-рядкової біблії, і ряд інших моментів. Проте, дуже виразно виявлений зв'язок шрифтів *Provinciale* з шрифтами 36-рядкової біблії примушує відносити *Provinciale* до значно пізнішого часу, але не пізніше кінця 1456 р., коли була надрукована *Türkenbulle*, шрифти якої перебувають, з одного боку, вже в гіршому стані, а з другого, більше наближаються до *B³⁶*, наприклад, через нову літеру *E*, тим часом як у *Provinciale* ми бачимо ще стару її форму. Вміння додержуватись правильного регістру ще не спостерігається. Він надто недосконалий.

V. Висновок

У чому ж можна бачити ширше значення даної пам'ятки? Насамперед, ця знахідка збільшує досить обмежену кількість видань, друкованих *Kalendertype*. Крім Турецького календаря і Булли папи Каллікста III, які дійшли до нас у повному вигляді, решта ранніх дрібних друкарських творів Гутенберга здебільшого являють собою фрагменти в 1—2 аркуші, а іноді в кілька рядків. Тому поява нового, майже повного друкованого твору викликає зрозумілий інтерес і не тільки вузько спеціальний. Той факт, що друковані на папері Календар і Булла були врятовані від знищення тільки через те, що вони рано увійшли у склад збірників, ясно свідчить про значний об'єм безслідно загинулої друкованої продукції XV століття. Колосальна кількість уніків серед дрібних інкунабулів, з'ясовувана в процесі роботи над *GW²*, доводить це переконливо. Гинули, насамперед, і при тому безслідно, різного роду друковані на папері ефемериди.

¹ Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, XXIII, S. 81.

² Див. нашу рецензію „Зведений каталог інкунабулів цілого світу“, „Записки історично-філологічного Відділу УАН, кн. XXV, с. 335 - 342.

Залишки рукописної нумерації XV ст. [аркуш 3 (4)^a] — вгорі в правому куті римська цифра CCXV, а також на арк. 8 (9)^a: CCXX ясно свідчать, що і *Provinciale* змогло проіснувати до другої половини XVII ст., коли, очевидно, була оправлена або переоправлена біблія Етьєнна, тільки як складова частина досить значного збірника. Можливо, що як пошкоджений (на це натякає стан фрагменту) чи з якихось інших причин, цей збірник опинився серед іншої макулатури.

При порівнюючій вичерпаності головних західноєвропейських книжних і архівних фондів, як про це свідчить відносно рідке за останній час виявлення нових матеріалів про Гутенберга, значну роль у форсуванні дальших знахідок повинні відіграти як удосконалення методів розшукувань, так і поширення останніх на бібліотеки тих країн, де вивчення цих друкованих творів, через відсутність відповідного досвіду, перебуває ще в початковій стадії.

Специфічне значення *Provinciale Romanum*, між іншим, полягає в тому, що це, коли не помиляємось, перший відомий нам друкований твір латинською мовою, крім індульгенцій 1454—1455 рр., розрахований, головним чином, якщо не виключно, на церковні кола.

При аналізі походження і соціальної ролі першодруків може мати певне значення і ця нова знахідка, вказуючи, можливо, на ще тісніший, ніж це звичайно визнають, зв'язок перших друкарів з майнцською архієпископією.

Provinciale Romanum, до певної міри, можливо, зв'язане з таким офіційним друкованим твором, як 31-рядкова індульгенція 1454 р., виконана на замовлення майнцської архієпископії. Тому немає рації шукати іншого замовника і для *Türkenkalender* і *Türkenbulle*, видання яких було обумовлене тією ж самою потребою, що й видання індульгенцій. Таким чином, з другого боку, підкріплюється обгрунтоване досі, головним чином, аналізом мови майнцське походження Турецького календаря і спільних з ним з технічного боку друкованих творів. Думка Г. Морі про Франкфурт на Майні, як про місце виходу в світ згаданих друкованих творів, стає все більше проблематичною.

Не підтверджують останні знахідки і теорії відомого гутенбергознавця Пауля Швенке¹ про існування в Майнці поряд з друкарнею Гутенберга ще однієї або кількох друкарень, яким, так би мовити, належить вся та продукція, яка не стоїть ще на рівні бездоганних з друкарської точки зору Астрономічного календаря на 1448 р. і 42-

¹ Schwenke, o. c., S. 28—29.

рядкової біблії. Сюди, за Швенке, насамперед, належить Турецький календар і близькі до нього технічно інші дрібні друковані твори. Технічний занепад цих видань, на його думку, різко суперечить нашому уявленню про характер видань Гутенберга. Для творця таких шедеврів, як Астрономічний календар і 42-рядкова біблія, було б „психологічно“ неможливо випускати з верстата такі порівнюючи недосконалі твори.

Ми знаємо досить ґрунтовні заперечення проти цієї концепції з боку Готфріда Цедлера¹, який встановлює спільність розвитку шрифтів як 36-рядкової, так і 42-рядкової біблії навіть на останньому його етапі — в самій 36-рядковій біблії, і цим, власне, виявляє необґрунтованість спроб відірвати цей друкований твір від іншої продукції Гутенберга. У даному разі ці аргументи Цедлера дістають підтвердження кількісного порядку: безперечна перевага серед друкованих творів в *Kalendertype* зразків нижчої якості, до яких належать *Provinciale Romanum* і дрібні фрагменти донатів, знайдені в останні роки, над „канонічними“, так би мовити, творами Гутенберга, теж свідчить про штучність побудови Швенке. Між іншим, одну з характерних особливостей продукції свого гіпотетичного окремого друкаря *Türkenkalender*, *Türkenbulle* і інших видань, зв'язаних з ними, Швенке вбачає в тому, що ці твори друковані німецькою мовою, тобто розраховані на швидкий і широкий збут серед міського населення. Вони не спираються на офіційне замовлення, як 31-рядкова латинська індульгенція, що є, на його думку, продуктом верстата Гутенберга². Поява *Provinciale Romanum* рішуче суперечить цій концепції.

Причини зниження якості друкарської продукції найшвидше слід шукати в поступовому звільненні друкованого слова з полону рукописної традиції. Формування нової книги виходить на шлях самостійних творчих шукань. Розрахована на дедалі ширші кола читачів, книга стає все більше демократичною. Особливо це повинно бути помітне в дрібних, не зв'язаних з церковним ритуалом друкованих творах, які передбачають швидкий і забезпечений збут. Наскільки помітна була вже в досить ранні часи ця характерна для розвитку тодішньої поліграфії тенденція до демократизації, отже і до здешевлення продукції, вказує, можливо, практика друкування 36-рядкової біблії: якість її наприкінці друкування помітно знижується. Можна

¹ G. Zedler, *Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36-zeilige Bibel*, S. 106 ff.

² *Türkenbulle*, S. 10.

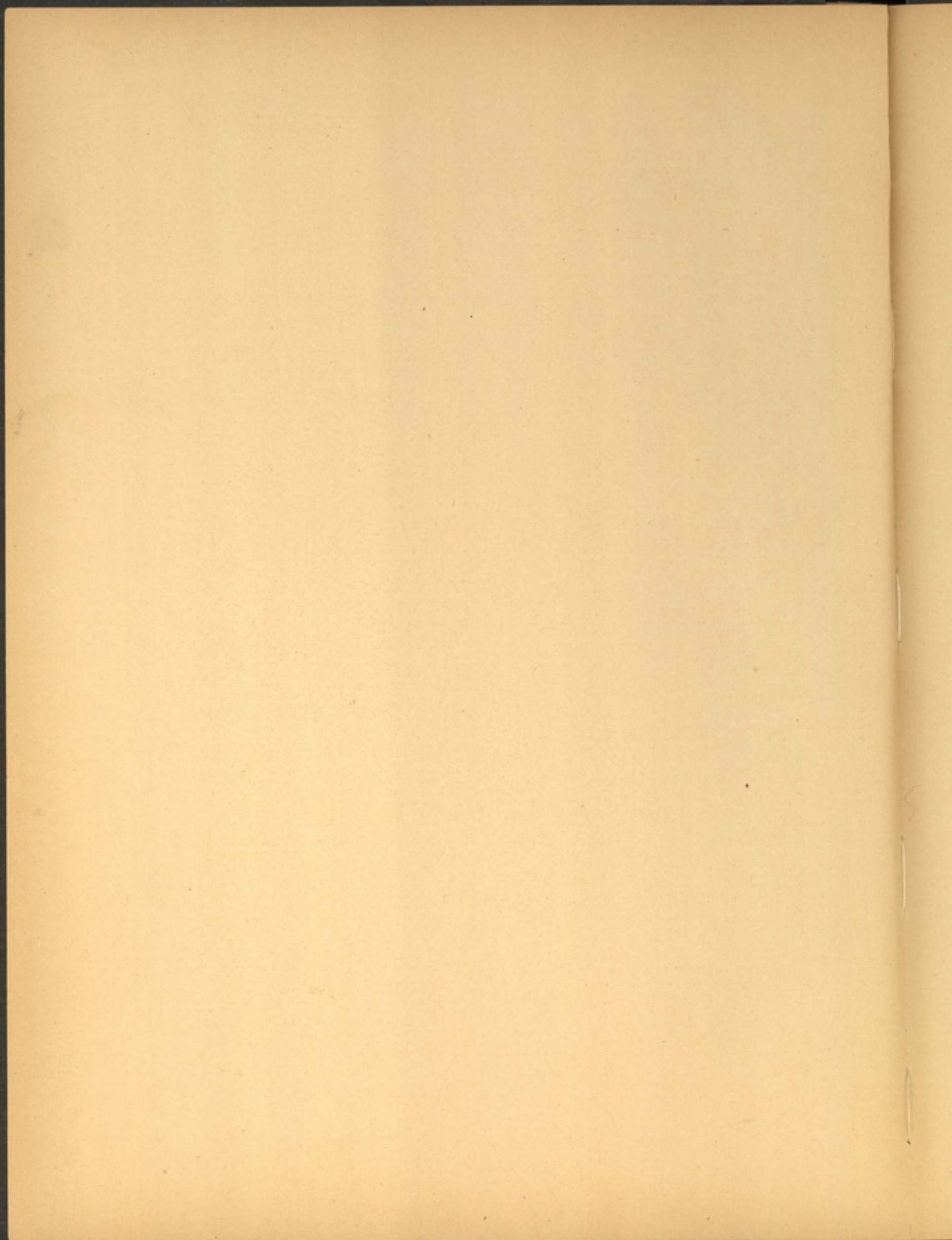
гадати, що, крім моментів відносно випадкових — економічної кваліфікації друкарні і, можливо, нижчої кваліфікації персоналу — тут могла впливати також більша впевненість друкаря в збуті: читач, природно, вимагав насамперед якнайдешевшої книги.

Можливо, що не чисто випадковим є факт виявлення в палітурці, поряд з іншими, одного з марієнтальських друкованих творів (див. вище с. 12) і висловлене Цедлером і іншими¹ припущення про зв'язки друкарні *Fratres vitae communis* з книгодрукуванням сусіднього Майнца, не є таким вже безпідставним. Можна припустити, що збірник, до якого належало колись *Provinciale Romanum*, мав відношення до Марієнталя з його монастирем. Це погоджується з відомими нам даними про надто вузькі межі поширення ранніх друкованих творів. Крім того, саме монастир могли цікавити видання такого типу, як *Provinciale*. Про тісний зв'язок з Майнцом свідчить і характер марієнтальських друкованих творів (*Breviarium Moguntinum*). Усі ці моменти, як і виключно релігійний зміст цієї макулатури, роблять правдоподібним, що саме тут треба шукати її джерело, а також тут чи десь недалеко треба шукати і місце, де була опрацьована біблія Етьєнна. Зрозумілою стає і наявність в макулатурі досить численних кельнських видань: засновники марієнтальської общини — вихідці з Кельна. Дослідження палітурки, особливо своєрідних її штемпелів, паперу, форзаців (водяний знак — митра²), написів і більш глибоке ознайомлення з історією марієнтальської друкарні дасть, можливо, нові матеріали для розв'язання цього питання, що має значення не тільки для історії даного екземпляра.

Тут вказані тільки деякі можливі висновки. Ми не маємо змоги, через недостатність літературних джерел і відповідного наукового апарату, дати більш поглиблену оцінку пам'ятки. Це, природно, може бути зроблено тільки при умові використання усього потрібного матеріалу. Ми вважали своїм завданням на цьому етапі дослідження опублікувати знахідку і спробувати встановити головні її риси, давши цим можливість більш авторитетним дослідникам взяти безпосередню участь у дальшому вивченні цієї знахідки, що являє собою не тільки один з самих ранніх і рідких друкованих творів, але має безперечне значення і в історії світового книгодрукування, відбиваючи певну фазу в розвитку самих ранніх відомих нам шрифтів його творця.

¹ G. Zedler, *Gutenbergforschungen*, Leipzig 1901, S. 156—158.

² Ліхачов, о. с., № 4165—4168, вказівка на те, що й папір, можливо, церковного походження.

I. Einführung. Bücher-Makulatur in alten Einbänden¹.

Unter den vom Proletariat geerbten Kulturreichtümern der Vergangenheit nimmt das Buch des alten Druckes eine wichtige Stelle ein. Wertvolle Sammlungen von Büchern alten Druckes gibt es in einer Reihe von grösseren Bibliotheken der UdSSR und unter solchen nimmt die Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR eine der ersten Stellen ein.

Im Laufe der wissenschaftlichen Arbeiten, welche in der Bibliothek in der letzten Zeit durchgeführt werden, schenkt man der Erforschung des Buches alten Druckes besondere Aufmerksamkeit. Die Bestimmung der Rolle des Buches alten Druckes in allen Perioden der Geschichte des Klassenkampfes, die Erforschung seiner Thematik, seines klassenpolitischen Wesens und seiner künstlerisch polygraphischen Eigentümlichkeiten, seiner Bedeutung für den sozialistischen Aufbau — das sind die Aufgaben der Abteilung des Buches alten Druckes der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR. Diese Arbeit befindet sich vorläufig in ihrem Anfangsstadium — im Stadium der Inordnungbringung und dem erstweiligen Erforschen einzelner Gruppen und Kollektionen von Büchern alten Druckes — besonders der Drucke des XV. Jahrhunderts, der sogenannten Inkunabeln.

Gegenwärtig hat man in der Abteilung den Katalog der Inkunabelsammlung der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften zum Drucke vorbereitet, dessen Ziel es ist, nicht nur die gut erhaltenen, in der Bibliothek vorhandenen Exemplare der Ausgaben des XV. Jahrhunderts zu fixieren, sondern womöglich auch das fragmentarische Material miteinzubeziehen.

Bei der Arbeit mit diesem Katalog musste man in der Abteilung des Buches alten Druckes ziemlich viel Aufmerksamkeit dem Auffinden und

¹ Vortrag gehalten am 26 Oktober auf der ersten, von der Lwower Abteilung der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukr. SSR veranstalteten Sitzung der wissenschaftlichen, der 500-jährigen Erfindung der Buchdruckerkunst gewidmeten Konferenz in Lwow, die am 25—29 Oktober 1940 abgehalten wurde.

der Feststellung einzelner Bruchstücke der Inkunabeln widmen. Wie bekannt, eröffnet die Erforschung alter Einbände unter anderem grosse Möglichkeiten. Die Buchbinder alter Zeiten benutzten oft als Einbandmaterial Manuskripte, besonders solche, die auf Pergament geschrieben waren, und von der Hälfte des XV. Jahrhunderts an, d. h. seit der Erfindung der Buchdruckerkunst, auch gedruckte Schriften. Sie wurden zum Bekleben von mit Leder bedeckten Holzeinbänden, sowohl von der äusseren wie auch von der inneren Seite, für Vorsätze und dergleichen benutzt. Beim Einbinden der Bücher legten die Buchbinder gewöhnlich unter die Schnur, mit der sie die einzelnen Bogen des Heftes zusammennähten, Pergamentstreifen, welche verhüteten, dass das Papier von der Schnur geschnitten wurde. Vom Ende des XV. Jahrhunderts an, besonders aber im XVI. Jahrhundert, nachdem neben den mit Leder bedeckten Holzeinbänden Ledereinbände mit einer Papiergrundlage erschienen, wächst die Benutzung des Papiers bei den Buchbindern an. Jedoch war das Papier zu teuer, besonders in Deutschland, wo die Papierfabriken schlechter arbeiteten, als die französischen und italienischen, und nicht imstande waren der lokalen Nachfrage nachzukommen.

Dies führte dazu, dass zum Bekleben von Einbänden, Vorsätzen usw. anstatt des teuren Papiers öfters verschiedene gedruckte Makulatur benutzt wurde. Als äusserst bequemes Material zu diesem Zweck dienten, unter anderem, Wandkalender, die einseitig bedruckt waren und ihre Bedeutung bald verloren. Die unverkauften Exemplare befanden sich wohl oft in den Händen der Buchbinder, welche zu jener Zeit Bücher nicht nur einbanden, sondern auch verkauften.¹

Mit der Zeit gewann diese Makulatur eine noch grössere Bedeutung als Ersatzmittel der Papierunterlage für Ledereinbände; zu diesem Zweck wurden zusammengeklebte und zusammengepresste Bogen veralteter, beschädigter oder aus irgend einem Grunde nicht broschierter Ausgaben usw. benutzt.

Dieser Praxis der alten Buchbinder verdankt die Paläographie und die Geschichte der frühesten Buchdruckerkunst die Entdeckung einer Reihe von wichtigen Urkunden.

Eben auf diese Weise ist die vorwiegende Mehrheit der Drucke des frühen Buchdruckes gefunden worden. Um sich davon zu überzeugen, genügt es, sich an die Arbeit des berühmten Bibliographen Seymour de Ricci „Catalogue raisonné des premières impressions de Mayence“ (1445—1467) zu wenden.²

¹ K. Haebler, Handbuch der Inkunabelkunde, Leipzig 1925, S. 173—175.

² Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft, VIII—IX, Mainz, 1911.

Ausser den auf Papier gedruckten kleineren Werken — Türkenkalender (Dezember 1454) und Bulle des Papstes Callixtus III (Ende 1456), welche bis zu unserer Zeit erhalten geblieben sind, — haben sich die übrigen ganz kleinen Drucke, die mit den ersten bekannten Drucktypen von Gutenberg gedruckt und in ihrem letzten Stadium die „Typen der 36zeiligen Bibel“ genannt wurden, nur in der Form von kleinen Fragmenten bewahrt, die grösstenteils nur 1—2 Blätter enthalten und der vollständigen Vernichtung nur deshalb entkamen, weil sie als Einband für Archivurkunden oder zum Bekleben von Holzeinbänden und dergl. dienten.

Diese Typen werden gegenwärtig nach Schwenke in ihrem Anfangsstadium gewöhnlich Donattypen genannt — nach der Benennung einer der ersten im XV. Jahrhundert gedruckten lateinischen Grammatik des sogenannten Donat, — im mittleren Stadium — Kalendertype nach dem Astronomischen Kalender für das Jahr 1448. Diese Nomenklatur ist nur eine bedingungsweise, da sie bestimmte Veränderungen in der Entwicklung der allerersten Typen Gutenbergs bezeichnet und deshalb auch gegenwärtig als zulässig angesehen werden kann, trotz der in letzter Zeit vorgebrachten Einwände gegen diese Datierung des Astronomischen Kalenders mit dem Ende von 1447. Im Falle der Richtigkeit dieser Einwände, nach welchen der Druck des Astronomischen Kalenders einer viel späteren Zeit (nicht vor 1457) zugeschrieben wird, kann die Bezeichnung „Kalendertype“ allerdings für jene Entwicklungsphase dieser Typen beibehalten bleiben, welche sich auf die Jahre 1450—1457 bezieht, d. h. auf die Periode, die eigentlich der Entstehung der Typen der 36zeiligen Bibel vorangegangen ist.

Eins der ersten Druckerzeugnisse dieser Kategorie, das mit dieser Tätigkeitsperiode der Druckpresse Gutenbergs genau datiert werden kann, ist der Türkenkalender von Dezember 1454.

Eins der frühesten gegenwärtig bekannten Druckwerke Gutenbergs und gleichzeitig ein frühest in deutscher Sprache gedrucktes Buch (gegen 1445), und zwar ein Bruchstück des Sibyllenbuches über „das Weltgericht“, von welchem nur 11 Zeilen auf Papier gedruckt erhalten geblieben sind, ist in Mainz unter dem Archivmaterial gefunden worden. Das erste Erzeugnis der Druckpresse Gutenbergs, welches eigentlich genau datiert werden könnte — der Astronomische Kalender für das Jahr 1448, gedruckt Ende 1447, dieses wunderbare Muster der Buchdruckerkunst, ist vom bekannten Kenner des frühen Buchdruckes Professor Gottfried Zedler in der Form einer Bekleidung des Holzeinbandes einer der Handschriften des Benediktiner Klosters Schönau bei Mainz

entdeckt worden. Ein bedeutender Teil eines ziemlich frühen Druckwerks Gutenbergs — der 27zeilige Londoner Donat — gelangte zu uns in der Form von Pergamentstreifen, die beim Einbinden des Buches als Unterlage für die Schnur benutzt wurden, mit welcher das Buch zur Verhinderung des Einschneidens der Schnur ins Papier zusammengeheftet wurde.

In West-Europa wird schon längst solchen Untersuchungen eine grosse wissenschaftliche Bedeutung zugemessen. Wie vielversprechend solch eine Untersuchung ist, bezeugt u. a. das Resultat der 10-jährigen Makulaturforschung der Württembergischen Landesbibliothek in Stuttgart. Die Untersuchungen, welche mit den Einbänden der Inkunabeln gemacht wurden, ergaben 19 Unika und 10 rare Ausgaben, abgesehen von einer grossen Anzahl gewöhnlicher Inkunabeln¹.

Unter dem aufgefundenen Material gab es hauptsächlich Flugblätter und andere kleinere Druckwerke, wie Almanache, Indulgenzen, Bullen usw. Man kann sich leicht vorstellen, was eine systematische Untersuchung aller Einbände dieser Bibliothek ergeben hätte, was noch von Konrad Hebler Anfang 1900 für solche Fälle vorgeschlagen wurde. Deshalb war es selbstverständlich, dass man in der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR bei der Erforschung von Büchern alten Druckes besondere Aufmerksamkeit dem Studium alter Einbände als mögliche Quelle solcher Fragmente schenkte.

II. Fragmente, die in den Einbänden von der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften gehörenden Büchern alten Druckes entdeckt wurden.

Vorliegender Artikel ist eine vorläufige Mitteilung² über die Resultate unserer Forschung, welche bewiesen hat, welche grosse Möglichkeiten eine systematische Untersuchung alter Einbände der Inkunabelkunde eröffnet.

Wie wir es am Beispiel der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR (mehr als 528 Inkunabeln) sehen, können

¹ Otto Leuze, Zehn Jahre Makulaturforschung in der Inkunabelsammlung der Württ. Landesbibliothek in Stuttgart. Zentralbl. f. Bibliothekswesen, Jg. 48 (1931), H. 1, S. 1—18.

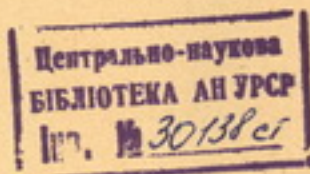
² S. auch die kurze Mitteilung: B. I. Zdanevič „Neue Angaben über die Geschichte des Anfangs der Buchdruckerkunst (Unbekannter Druck von Gutenberg. Wisti Akademii Nauk URSR 1936, N 10, S. 9—24).

die Resultate solcher Arbeit selbst im Anfangsstadium ganz unerwartet sein. So fand ich z. B. in einem der Konvolute (deutscher Einband des XV. Jahrhunderts), welcher aus dem Lübecker Druckwerk (Hain 8347)¹ und dem römischen (Hain 7280) besteht, die allerälteste gegenwärtig in Kiew in der Form eines Vorsatzes vorhandene lateinische Handschrift, und zwar ein Missal-Bruchstück im karolingischen Minuskel des IX—X. Jahrhunderts geschrieben, mit Mustern alter Noten (Neumen). Der zweite Einband, der ebenfalls ohne „chirurgisches Eingreifen“ seine Schätze eröffnete, enthielt das in Paris wahrscheinlich am Anfang des XVI. Jahrhunderts gebundene „Fardelet des temps“ (Fasciculus temporum) — eine französische Übersetzung der im XV. Jahrhundert höchst populären Chronik des karthesianischen Mönches Werner Rolewinck, die in Genf im Jahre 1495 gedruckt wurde (Hain 6943). Die weichen, mit verblichemem grünem Wildleder bezogenen Deckel haben eine Unterlage aus zusammengeklebten Druckblättern. Infolge der schlechten Qualität des Leims oder aus anderen Gründen fällt dieses Pappesurrogat leicht auseinander. Wie die Untersuchung der Typen festgestellt hat, gehören alle die Pappe zusammensetzenden Blätter der Produktion der Pariser Druckerei Pasquier et Jean Bonhomme (Vater & Sohn) an, welche vom Jahre 1475 bis 1479 (?) als Firma Pasquier Bonhomme und vom Jahre 1484 bis 1490 als Firma Jean Bonhomme funktionierte. Die gefundenen Blätter gehören Werken verschiedenen Inhalts an. Das ist eine französische Übersetzung der bekannten landwirtschaftlichen Enzyklopädie Peter de Crescentiis „Liber ruralium commodorum“ (Hain 5836), von Jean Bonhomme im Jahre 1486 gedruckt (4 Blätter); ferner eine in Versen geschriebene ebenfalls französische Übersetzung des mittelalterlichen „Romans über Troja“, von demselben Jean Bonhomme herausgegeben (Hain 11160?). Dies ist eins der ersten Pariser illustrierten Bücher. Die Gesamtexemplare dieses Buches stellen eine so grosse Seltenheit dar, dass der Verfasser der kapitalen „Histoire de l'imprimerie en France au XV-e et XVI-e siècle“ A. Claudin genötigt war, nachdem er kein einziges vollständiges Exemplar dieser Ausgabe in Frankreich gefunden hatte, für seine Arbeit das Exemplar der Dresdener Bibliothek zu benutzen².

Unser Fragment besteht aus 4 Blättern; darunter befindet sich auch ein wichtiges Blatt (Signatur aiii) mit dem Anfang des Textes und einer Gravüre. Ein grosses Interesse stellen auch die unbroschierten

¹ L. Hain, Repertorium bibliographicum, Vol. I—II, Stuttgartiae 1826—1938.

² A. Claudin, o. c., t. I. (Paris 1900), p. 190.

Bogen des im Jahre 1479 von Pasquier Bonhomme gedruckten Breviarium Parisiense (Hain 3867, Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) 5420) dar, und zwar die Bogen BB₁, BB₂, FF₅, FF₆ signiert, alle mit den sie ergänzenden Blättern der Hefte: BB₁, BB₂ in 19 Exemplaren, FF₅, FF₆ in 9 Exemplaren.

Da es unmöglich war, das gegebene Fragment mit dem vollständigen Exemplar des Breviariums zu vergleichen, war es schwer festzustellen, womit wir eigentlich im gegebenen Falle — mit einer Variante oder mit einer anderen Ausgabe — zu tun haben. Durch die Unvollständigkeit der Ausgabe (oder nur der Ziehung) erklärt sich wahrscheinlich die Seltenheit seiner Papierexemplare (s. GW 5420).

Mit den Typen des erwähnten Breviariums ist auch das Fragment aus 8 unbroschierten Bogen eines unter den Inkunabeln sehr seltenen Formats des kleinen 16° (Halbbogen, auf dem 8 Blättchen des Textes 19,3 x 29,4 cm gleich sind), eines vermutlich unbekannten gottesdienstlichen Buches, gedruckt worden. Dem Format nach nehmen wir an, dass dies wohl am ehesten Diurnale, eine im Gesamtkatalog der französischen Inkunabeln von Pellechet-Polain und GW unbeschriebene Ausgabe ist. Dies Fragment stellt die Lage „b“ dar, es ist in 3 Exemplaren vorhanden. Neben dieser Makulatur sind in der Pappe ebenfalls 2 Blätter einer in französischer Kursivschrift geschriebenen lateinischen Handschrift philosophisch-religiösen Inhalts gefunden worden, mit folgendem Kolophon, datiert mit dem Jahre 1451: Exptū... sub vene^{li} viro magro nycolao Codanoet (?) et p eu conpillatu p me georgiū decortloge (?) pisi, studetē xx^{ma} mensis septembris Anno dñj mille^{mo} cccc^o qu'quagesio p'mo.

Zweifellos haben wir in den erwähnten Fragmenten ein ziemlich wertvolles tatsächliches Material über die wenig bearbeitete Geschichte einer der allerfrühesten Pariser Druckereien der 70-er und Anfang der 80-er Jahre des XV. Jahrhunderts. Das Vorhandensein im Einbände der Erzeugnisse beider Druckereien von Bonhomme erlaubt wahrscheinlich von einer Einheitlichkeit der Unternehmungen und ihrem ununterbrochenen Funktionieren zu reden. Das Fehlen der Produktion dieser Druckerei zwischen 1479 und 1484 erklärt sich auf diese Weise nur dadurch, dass Angaben darüber fehlen. Wir erwähnen hier keine anderen möglichen Schlussfolgerungen im engeren Sinne, besonders solche über das wechselseitige Verhältnis einzelner Drucke, über ihre auf einer Analyse des Zustands der Typen und der Ausstattung gegründete Datierung. Diese Folgerungen, welche die Benutzung der gesamten gegenwärtig bekannten Produktion der gegebenen Firma miteinbeziehen, können nur nach

der Erforschung des entsprechenden Bücherfonds ausländischer Bibliotheken begründet werden¹.

In den meisten Fällen jedoch sind beim Hervorholen der Makulatur aus den alten Einbänden ziemlich komplizierte „chirurgische“ Operationen erforderlich. Diese Arbeit muss von qualifizierten Spezialisten ausgeführt werden, was eine mögliche Unversehrtheit des Einbandes beim Sondieren und Öffnen desselben sichern soll. Natürlich muss diese Operation nur in grösseren Zentralbibliotheken vorgenommen werden, um hierdurch die Vernichtung von Büchern durch ungeübte Hände zu verhüten. Wegen der ausserordentlichen Vorsicht, welche beim Auseinanderkleben der Makulatur nötig ist, erfordert diese Arbeit viel Zeit und bedeutende Ausgaben. Der zu diesem Zwecke von der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR auf Vorschlag des dieser Arbeit viel Aufmerksamkeit widmenden Leiters der Abteilung alter Drucke, Prof. S. I. Masslow, und mit Erlaubnis der Direktion Anfang April 1935 eingeladene Spezialist — der Künstler und Restaurateur N. J. Kasperowitsch — wurde beauftragt, zwei von mir bei der Erforschung der Inkunabelsammlung gewählte Einbände, die auf ein Vorhandensein von Fragmenten alten Druckes deuteten, zu öffnen.

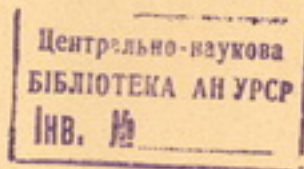
In einem derselben (*Digestum Vetus*, Lugduni 1558) vom Jahre 1563, wurden 40 Blätter eines Kölner Druckwerks vom Anfang der 80-er Jahre des XV. Jahrhunderts (*Formularius procuratorum Curiae Romanae*, Hain 7291) aus der Druckerei von Johannes Koelhoff des Älteren gefunden. Der dem ersten ähnliche zweite Einband mit einer Papiergrundlage, gedeckt mit hellem Leder und eingepresstem Ornament (s. Abb. XX), — der Einband der lateinischen Bibel des berühmten französischen Typographen, des Hugenotten Robert Estienne des Älteren, welche in Genf im Jahre 1557 gedruckt wurde² und in zwei Bänden gebunden war, — enthielt ebenfalls Bruchstücke von Inkunabeln (s. Abb. XVIII, XIX).

Wie aus den Aufschriften ersichtlich ist, gehörte dieses Bibelexemplar, 1663 (1763?) Herrn Christopher Langhans zu Insterburg (Ostpreussen) an³.

¹ Wir bemerken gelegentlich, dass die Fragmente des Pariser Breviariums (GW 5420) ebenfalls im Bucheinbande der Gaguin-Chronik (Hain 7410) entdeckt wurden, die in Paris 1495 bei Le Dru in der Bibliothek der Pariser Universität im Druck erschienen ist. (s. Katalog der Inkunabeln der erwähnten Bibliothek: E. Châtelain, *Catalogue des incunables de la Bibliothèque de l'Université de Paris*, Paris 1902, p. 33, № 262).

² Cf. A. Rénouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne*, Paris 1843, p. 87. doch mit folgendem Titel: *Biblia vtriusque testamenti... Oliva Roberti Stephani MDLVII*.

³ Es ist unmöglich die auf dem Titelblatt gemachte Aufschrift, auf das Jahr 1563 zurückzuführen: *Sum M. Christophori Langhansij ao. 63. Insterb. Gegen das Zurück-*

Im XVII—XVIII. Jahrhundert erwarb es David Heilmeyer (Past-[or] Lagarbiae (?)) für 5 Taler. Auf dieselbe oder eine etwas spätere Zeit bezieht sich die wenig verständliche Aufschrift: 135637 Jansonius (Amsterdamer Drucker?); die letzte chronologische Aufschrift lautet: Johannes Bermeleev; Biblioth. N° 101 Anno MDCCCLIV St. Peterburgi.

In die Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR (vormals Allukrainische Bibliothek) gelangte das Buch zur Zeit des Bürgerkriegs von 1919—1920 unter nicht genau bestimmten Verhältnissen. Das Exemplar hat unter Feuchtigkeit gelitten, der untere Deckel des ersten Bandes ist halbruiniert. In diesem Einbände befanden sich Fragmente von 10 Inkunabeln: 4 — Kölner, 3 — Speierscher, 1 — Strassburger (?), 1 — Marienthaler und 1 Mainzer Druck, und zwar:

1. Henricus Ariminensis: De quatuor virtutibus cardinalibus. — Spirae: [Impressor qui dicitur Gestorum Christi, ca. 1472]. Hain 1650. 4 Blätter.

2. Albertus Magnus: Compendium theologiae veritatis. — [Spirae: Impressor Gestorum Christi, post. 23. VIII. 1473]. Hain 434. GW 597. 4 Bl.

3. Das zweite Exemplar. 6 Bl.

4. Gerson: De simplificatione cordis. — [Coloniae: Ulricus Zell, ca. 1472]. Hain 7681. 22 Bl.

führen dieser Aufschrift zum XVI. Jahrhundert sprechen nicht nur die Hand-, sondern auch die analogen Aufschriften, die von uns in den folgenden Büchern der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR gefunden worden sind, auch Langhans gehörend:

1. Rei rusticae libri quatuor... Auctore D. D. Conrado Heresbachio... Coloniae apud Joannem Birckmannum Anno 1571. Unten: Sum M. Christophori Langhansij (Chiffre: Coll. Jabl. 989).

2. Officina theologiae Danielis Hofman - ni, professoris et doctoris Theologiae in Illustri Ducis Brunsvicensium Academia Julia... Edinburgi Imprimebat Johannes Schenck M. D. XCVI. Aufschrift: Sum M. Christoph Langhansij ao 61. Reg. [iomonti?] (Chiffre: Coll. Jabl. 1032).

3. Matthaei Sutlivii De Pontifice Romano adversus Robertum Bellarminum... Aufschrift: Sum M. Christo... (weiter abgeschnitten) à 6 fl. (Chiffre: Coll. Jabl. 1954). Die Aufschrift auf dem Drucke, der mit dem Jahre 1596 datiert ist, kann natürlich nicht ins XV. Jahrhundert zurückgeführt werden.

4. welches als ausschlaggebend erscheint: Monotes - sari sive Historiae Evange - licae... ab Eilhardo Lvino S. Th. in Academia Rostochiensi Professore P. — Francofurti Impensis Petri Musculi, & Ruperti Pistorij M. DC. XII. Aufschrift: Sum M. Christophori Langhansij à 9 fl. (Chiffre: Coll. Jabl. 837).

Alle Bücher gehören der Sammlung des Fürsten Joseph-Alexander Jablonowski (1712—1777), des Gründers der Societas Jablonoviana in Leipzig an.

5. Augustinus: Sermo in festo Praesentationis Mariae Virginis in templum. — [Coloniae: Ulricus Zell, ca. 1470] Hain 1992. GW 2993. 14 Blätter (von 22 Bl.).

6. Thomas de Aquino: De modo confitendi. — [Coloniae: Ulricus Zell, s. a.] Hain 1342. 12 Bl.

7. Zwei Blätter eines vorläufig noch unbestimmten Druckes derselben ersten Kölner Druckerei.

8. Sechs Blätter eines unbestimmten Strassburger Druckes des XV. Jahrhunderts [Henr. Eggestein?].

9. Neunzehn Blätter von Breviarium Wormatiense (Hain 3953, GW 5513), gedruckt von Fratres Vitae communis in Marienthal (bei Mainz) ca. 1475, obwohl das letzte Blatt des Psalteriums in gegebenem Fragment eine Aufschrift des Rubrikators vom Jahre 1484 trägt.

10. Vier doppelte Blätter (16 Seiten), wie wir dies unten beweisen wollen, eines Druckwerks der Druckpresse Gutenbergs — Provinciale Romanum.

III. Provinciale Romanum als historisches Denkmal.

Wie aus dem Faksimile des letzten Fundes (Abb. II—XVII) zu ersehen ist, unterliegt es keinem Zweifel, dass wir hier mit einem frühen, mit der Kalendertype gedruckten Werke Gutenbergs zu tun haben. Diese Frage werden wir unten bei der Beschreibung der Typen ausführlicher besprechen. Hier wollen wir jedoch einige Angaben anführen, welche bezeugen sollen, dass das gegebene Bruchstück einen Teil des sogenannten „Provinciale Romanum“ darstellt.

Wie bekannt, heisst „Provinciale Romanum“ der Hauptteil des Buches der Kanzlei der römischen Kurie (Liber Cancellariae Apostolicae), welches ein Verzeichnis der Bistümer der römisch-katholischen Kirche darstellt. In der Anfangsform ist das sogenannte Liber censuum ein Verzeichnis der Steuern, welche einzelne Bistümer in die päpstliche Kasse einzutragen hatten. Es wurde im Jahre 1192 von camerarius Cencius Savelli, dem zukünftigen Papst Honorius III, zusammengestellt, der zugleich auch der Verfasser desselben Provinciale ist¹, dessen erste Redaktion ungefähr vom Jahre 1211 stammt.

¹ A. Potthast, Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500 (Berlin 1896), S. 942—943. Hier ist auch die Hauptliteratur über Provinciale Romanum angeführt.

Dieses Werk wurde natürlich wiederholt umgearbeitet, im Laufe der Zeit ergänzt und vom XV. Jahrhundert an auch gedruckt. Uns sind folgende Ausgaben bekannt: *Provinciale omnium Ecclesiarum exemplum a libro Cancellariae Apostolicae*. Impressum sub Innocentio VIII, d. h. zwischen 1484—1492 in Rom von Eucharius Silber herausgegeben. — S. l. a. et typ. n., in-4° (Hain 13431). Wie man aus dem Titel ersehen kann, sind hier Hinweise über die Herkunft des *Provinciale Romanum* genau angegeben. Wahrscheinlich müssen auch zwei andere von Hain unter den N°N° 12465 und 12466 beschriebene Ausgaben, wie *Patriarchatus archiepiscopatus et episcopatus totius ecclesiae catholicae*, beide in-4°, demselben nahe stehen. Die erste von ihnen, ohne Angaben über den Druckort, Datum und Typographie, besteht aus 6 Blättern zu 38 Zeilen pro Seite, die andere, die im Jahre 1494 in Augsburg von Johann Schaur gedruckt wurde, enthält 8 Blätter zu 31 Zeilen pro Seite. Wenn wir unser Bruchstück mit der von M. Tangl¹ ausgeführten Zusammenstellung der hauptsächlichsten Handschriften der Redaktionen des *Provinciale Romanum* vergleichen, kommen wir zur Schlussfolgerung, dass ein unmittelbarer Zusammenhang zwischen unserem Bruchstück und *Provinciale Romanum* vorliegt. Das bezeugt vor allem die in beiden Redaktionen beinahe übereinstimmende Anordnung, in welcher die Mitropolen und Archibistümer und die davon abhängigen gewöhnlichen Bistümer angeführt werden. Selbst die Abweichungen von derselben beweisen manchmal die Gemeinsamkeit ihrer Herkunft. Unter den ungarischen Bistümern z. B. stossen wir ganz unerwartet auf das istrische Bistum Spalato. Dies ist nur dadurch zu erklären, dass der Kompilator oder Abschreiber, welcher die Liste der istrischen Bistümer ausgelassen hatte, die in der vollen Redaktion unmittelbar vor den ungarischen zu stehen haben, dieses Bistum nicht an die ihm entsprechende Stelle gesetzt hat. Dieser Fehler entstand, vielleicht nicht nur infolge von Unaufmerksamkeit, sondern auch infolge von Unerfahrenheit, davon Beispiele auf Schritt und Tritt beobachtet werden können. Die unglaubliche, fortwährend vorkommende Verzerrung der Benennungen der Bistümer, sowie andere Verstümmelungen des Textes beweisen, dass die Verkürzung (oder die Abschrift) des Originals in aller Eile und noch dazu von einem Laien verfertigt wurde.

Von der Voraussetzung ausgehend, dass die Textverstümmelungen, ausser einer kleinen Anzahl von Druckfehlern, ausschliesslich dem hand-

¹ Michael Tangl, *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200—1500*, Innsbruck 1894, S. 1—32, sowie Ergänzungen und Verbesserungen: Konrad Eubel, *Bemerkungen zum Provinciale in Tangl's „Päpstlichen Kanzleiordnungen“*, *Histor. Jahrb.* Bd. XVI (München 1895), S. 320—335.

schriftlichen Original zugeschrieben werden müssen, von welchem der Abdruck des *Provinciale Romanum* ausgeführt wurde und dass folglich das Studium derselben keine besondere Bedeutung für die Lösung unserer Hauptaufgabe — der Feststellung der typographischen Merkmale der Urkunde — haben kann, sowie im Zusammenhang mit rein äusseren Schwierigkeiten, mit denen die Erforschung der Geschichte und Kritik des Textes von Urkunden des Mittelalters verbunden ist, wollen wir von einer umständlichen Durchsicht dieser Fehler absehen und dies Spezialisten überlassen.

Eigentümlichkeiten der Rechtschreibung — wie das öftere Benutzen des „k“ anstatt „c“ (*Kathedrales*, *Salerinkanus*), des „th“ anstelle von „t“ (*Anthiochia*, *Frethentius*, *Thuronensis*) usw., sowie „z“ anstatt „c“ (*Sulzitanus*), die Benutzung des „w“ usw. weisen auf eine deutsche Herkunft dieser Umarbeitung hin.

Ausser der Übereinstimmung der Architektur, wird die Einheitlichkeit der Herkunft durch die Gleichheit einzelner Textstellen bestätigt, z. B. bei Tangl:

In Antiocheno patriarchatu sunt centum quinquaginta tres cathedrales ecclesiae ad instar illius evangelii: Impletum est rethe magnis piscibus centum quinquaginta tribus (Tangl, o. c., S. 23)¹.

In unserem Druckwerk [Blatt 8 (9)* S. 9]:

In an||thiocheno p̄riarchatu sūt Cētū līiij. ||kathedrales ecce ad instar illi'ewa|| gelici ipletū est rethe magnis pisci-||bus Cētū līiij.

Die Umarbeitung bestand hauptsächlich darin, dass der Schluss des Werks abgekürzt wurde, wobei das volle Verzeichnis der Bistümer von Palästina, Galiläa, Arabien, Syrien, Armenien, der Insel Cypern, Griechenland und Macedonien nicht angeführt ist. Vielleicht beweist dies, dass für die Umarbeitung eine spätere Redaktion als Original gedient hat; in dieser waren die von den Kreuzträgern gegründeten Bistümer ausgelassen, nachdem ihre Wiederherstellung als hoffnungslos anerkannt worden war².

Das Bruchstück endet mit einem Verzeichnis der bulgarischen Uniatsbistümer, wobei im Gegensatz zum Haupttext die Bischöfe, die an der

¹ Beinahe in identischer Form ist diese Stelle bereits in *Liber censuum de l'église romaine* publié avec une préface et un commentaire par M. Paul Fabre, Paris 1889 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, II. Série, VI, 1—4, page 239) vorhanden.

² Rattinger, *Der Patriarchatssprengel von Constantinopel und die bulgarische Kirche zur Zeit der Lateinerherrschaft in Byzanz*, *Histor. Jahrb.*, Bd. I (Münster 1880) S. 7 ff. Bd. II (1881), S. 3 ff.

bekannten Bittschrift an den Papst um Anschluss an die katholische Kirche teilnahmen, dem Namen nach genannt sind¹. Diese Tatsache erlaubt anzunehmen, dass die Abkürzung von irgend einer anderen Handschrift, aber nicht von der bei Tangl angeführten, gemacht worden ist. Diese muss ihm unbekannt gewesen oder von ihm nicht berücksichtigt worden sein².

Unter anderen ausgelassenen Stellen ist das Ignorieren vieler slavischer Länder, besonders von Polen, interessant. Ohne auf die genaue Analyse des Inhalts einzugehen, wollen wir nur die Tatsache feststellen, dass das im Jahre 1420 gegründete Florentiner Archibistum hier noch als Bistum figuriert. Dies beweist, dass die Hauptredaktion noch vor 1420 gemacht worden ist, wobei auch ihre Umarbeitung vielleicht dieser Zeit zuzuschreiben ist. Diese Tatsache erlaubt natürlich nicht, den Druck zu datieren. Unter solchen Bedingungen erhält die paläotypische Analyse der Urkunde eine besondere Bedeutung, was noch weiter unten erwähnt werden soll.

Die oben angeführten Angaben erlauben die Mängel des Fundes festzustellen. Der Vergleich des Inhalts stellt fest, dass die vollständige Ausgabe aus einer Lage bestehen muss, was für die kleinen und frühen Werke Gutenbergs charakteristisch ist. In gegebenem Fall haben wir 10 Blätter, von denen 2 fehlen, das erste und das zehnte; letzteres muss wohl leer sein, da das vorhergehende das Ende enthält. Das erste Blatt muss wohl das Verzeichnis der Bistümer von Rom selbst und der damit direkt verbundenen, sowie die Bistümer Sizilien und Kalabrien, enthalten.

Das Bruchstück beginnt also von Blatt 2^a mit dem Verzeichnis der Bistümer Apulia: In apulia sūt xiiij met^oples Cos[a] || nensis Ageretinesis Carētines 0 [d?] || chichan' Lundosin' ydrontin' B[a] || censis Trauensis Sipontin' Cen[e] || uentan' Salerinkan' Amalfica[n'] || Surcēt... und endet mit dem Blatt 9^b. Wir führen sein Ende unverkürzt an, mit der zweiten Zeile beginnend: Arepī supradicti carēt epīs ꝑpter de- || struccionē ciuitatū Isti sunt epī Ba || silius pmas Bulgarre Tornonien || sis Anastasius arepus Velesbudi || ensis Sabba arepus Prothla- men || sis Marin' arepus Abrahā Stop- || piensis Prereriensis Clemens Ciril- || lus Lonisiensis Blasus Bruntzme || rensis Constantinus. Et sic est finis (Abb. I).

¹ S. E. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдоваляшской, М. 1871, стр. 93 и сл. Migne, Patrologiae cursus completus, t. 215, col. 289—290.

² Tangl, o. c., S. 28.

Es muss erwähnt werden, dass in diesem Falle einer der wenigen Endteile (Explicit) der frühen kleineren Druckwerke Gutenbergs vorliegt, welche völlig erhalten geblieben sind. Wenn es bewiesen werden kann, dass das gegebene Druckwerk älter als der Türkenkalender ist, stellt dieses Ende möglicherweise eins der allerersten dar.

IV. Das äussere Aussehen des Druckes. Analyse der Typen. Datierung.

Wir wollen jetzt zur äusseren Beschreibung des Provinciale Romanum übergehen und möglichst versuchen, eine Antwort auf die Frage von der typographischen Herkunft der Urkunde zu geben, d. h. die Frage lösen, mit welchen Typen, wo und wann dieses Werk gedruckt worden ist. Das Bruchstück besteht aus 4 Papierhalbbogen, auf denen 16 Textseiten gedruckt sind. Die Hälfte der Blätter: 1 (2), 5 (6), 6 (7), 7 (8) ist wenig beschädigt, der Rand der rechten und bis 10 mm des Textes fehlen (die gesamte Zeilenlänge erreicht 95—100 mm). Am meisten hat das Blatt 5 (6) gelitten, wo der Text einiger Zeilen etwa bis um 20—50 mm fehlt. Diese Defekte sind aber so gering, dass sie für die Wiederherstellung des Textes kein wesentliches Hindernis sein können. Die Blätter stellen eine Lage dar: dies ist aus den Zeichen der Broschierung zu ersehen, welche an den Stellen zurückgeblieben sind, wo die Blätter umgebogen waren. Das Papier ist von einer gelblichen Farbe, Format klein 4°, die Grösse des Bogens ungefähr 400 x 270 mm. Möglich, dass dies das sogenannte Kanzleipapier ist, „Pro patria“ genannt, ähnlich demjenigen, auf welchem das Weltgericht gedruckt worden war. Das Wasserzeichen(s. Abb. XXI) ist ein Ochs mit einem bis zur Erde reichenden Schwanz und einem gehobenen Vorderbein. Vergl. Lichatschew 1020, 1021, 1591—1592, 4030—4035¹. (Nach Lichatschew kommt Papier mit diesem Zeichen u. a. in Handschriften vor, die mit dem Jahre 1456 datiert sind).

Das Bruchstück ist in gotischer Schrift gedruckt, hat 18 Zeilen auf einer vollen Druckseite; der Satzspiegel ist 145 x 95—100 mm, die Type nach dem Typenrepertorium K. Haebler's M 61; die Höhe der Zeilen 81—82 mm. Wie aus der Tafel ersichtlich ist, ist dies die Kalendertype, d. h. die Type, die eine Zwischenphase der Entwicklung

¹ Н. П. Лихачев. Палеографическое значение водяных бумажных знаков, Части I—III, СПб. 1899.

der allerfrühesten Typen Gutenbergs darstellt. Die Typenformen unseres Bruchstücks nähern sich, unserer Meinung nach, am ehesten den Typen der Türkenbulle (Ende des Jahres 1456)¹.

Provinciale erinnert an die Türkenbulle nicht nur durch die Grösse der Druckseite, die Zeilenanzahl und die Eigentümlichkeiten der Rubrikation, sondern auch durch den allgemeinen Zustand der Typen, die eine bedeutende Abgenutztheit aufweisen (vergl. die Lettern x, e, i usw.). Als spezifisches Merkmal, welches Provinciale mit der Türkenbulle gemein hat, kann der abgenutzte Buchstabe „g“ erwähnt werden, welcher von Schwenke ebenfalls in dem 27zeiligen Münchener Donat vorgefunden wurde². Dieser Buchstabe ist in Provinciale zweimal gebraucht worden: Blatt 2 (3)^b, Z. 8: Fulige[natū und 3 (4)^b, Z. 4: Agrigēsem. Der Umstand, dass in Provinciale andere abgenutzten Buchstaben fehlen, die von Schwenke hervorgehoben wurden³, beweist vielleicht seine frühere Herkunft im Vergleich mit der Türkenbulle. Sehr interessant ist von diesem Standpunkt das Fehlen in Provinciale eines ähnlichen Buchstabens wie „ē“, welcher in dem Dezember 1454 gedruckten Türkenkalender figuriert. Eine Reihe von Momenten jedoch, von denen noch weiter unten die Rede sein wird, erlaubt offenbar nicht, Provinciale einer sehr frühen Zeit zuzuschreiben.

Indem wir zur Analyse der Typen von Provinciale übergehen, wollen wir nochmals betonen, dass wir uns nur mit allgemeinen Bemerkungen begnügen müssen, da es unmöglich ist, die Druckwerke selbst, sowie die Faksimilia vieler frühen Drucke Gutenbergs, wie z. B. diejenigen der in letzter Zeit gefundenen Fragmente von Donaten, auszunützen.

Wie bekannt, ist den Druckwerken Gutenbergs eine Formvielseitigkeit der kleinen Buchstaben eigen, was aus dem Bedürfnis entstand, die handschriftliche Type zu imitieren, die sich auf eine bestimmte Tradition stützte und einem bestimmten ästhetischen Geschmack der Leser entsprach.

¹ Wir beziehen uns auf das Faksimile der Türkenbulle, die von Schwenke herausgegeben worden ist (Berlin, Martin Breslauer, 1911). Wir benutzen die Gelegenheit, unseren aufrichtigsten Dank der Abteilung seltener Bücher der All-Union Lenin-Bibliothek in Moskau auszudrücken für die Zusendung der erwähnten Ausgabe nach Kiew, was uns erlaubte, das Faksimile und die demselben beigelegte, von Schwenke bei der Bestimmung der Typen des Provinciale gemachte paläotypische Analyse der Urkunde auszunützen. Besonders möchten wir dem Mitarbeiter der Bibliothek, Professor N. P. Kisselew, danken, der so liebenswürdig war, unsere Arbeit durchzusehen und wertvolle Anweisungen und Verbesserungen zu machen, die wir bei der endgültigen Abfassung der Arbeit möglichst ausnützten.

² Türkenbulle, S. 8—9, sowie Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft, II, Taf. 3.

³ Türkenbulle, l. c.

Diese Formverschiedenheit der kleinen Buchstaben hing davon ab, mit welchen vorhergehenden Buchstaben sie verbunden waren. So erfordern die Buchstaben c, e, f, g, r, t, x aus rein kompositionellen Gründen eine engere Verbindung mit den folgenden Buchstaben. Aus diesem Grunde erschienen spezielle Buchstaben, die sogenannten Anschlussbuchstaben, welche ergänzende Formen darstellen¹.

In Provinciale ist zu diesem System noch das lange „s“ hinzugekommen, wie wir dies im Türkenkalender und in noch vor der 36zeiligen Bibel gedruckten Drucken mit gleichen typographischen Merkmalen sehen².

Der Drucker (Setzer?) des Provinciale hält sich ziemlich genau ans erwähnte System. Wir wollen hier nicht näher auf die Abweichungen eingehen, welche nicht als charakteristisch angesehen werden können wegen der Unklarheit der Regeln (nach „x“ in den Ziffern), wegen Mangel an Anschlussformen („d“ zusammen mit „e“, „o“ usw.) oder in einen Falle der Grundform (g₂), und wegen der Unmöglichkeit bei vorliegendem Zustand der Buchstaben (a, e, l, o, s am Schluss) den Fehler genau festzustellen. Es kann angenommen werden, dass auf einer Druckseite nicht mehr als fünf Verletzungen dieser Regel vorkommen, wie dies auch in anderen analogen Fällen beobachtet wird. Folglich muss anerkannt werden, dass die Zahl der Verletzungen nicht gross ist. Über ein genügend aufmerksames Verhalten des Setzers bei der Arbeit zeugt auch die geringe Zahl der Druckfehler: 3 (4)³, Z. 4: rres (anstatt tres), 8 (9)³, Z. 17: cinitas (anstatt ciuitas) u. a.³

Auf Blatt 1 (2)^b sehen wir nach 12 maliger Anwendung von „ē₂“ am Ende der Seite die unrichtige Benutzung des „ē₁“. Man könnte wohl aus dieser Tatsache den Schluss ziehen, dass der Drucker des Provinciale keinen grossen Vorrat an Typen hatte, doch gibt es weiter ein

¹ P. Schwenke, Die Donat- und Kalendertype (Mainz 1903), S. 2—6; Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft, II.

² In der letzteren werden nach dem erwähnten langen „s“, wie auch in den mit ihr zusammenhängenden Bamberger (Pfister) Drucken gewöhnliche Buchstabenformen gebraucht; dies steht, möglicherweise, in Verbindung mit dem Einfluss späterer Typen, als die Kalendertype, der Typen der 42zeiligen Bibel.

³ Die zahlreichen Verstümmelungen der Benennungen, die wir in Provinciale vorfinden, sind wir geneigt den Defekten der Handschrift zuzuschreiben und glauben nicht, dass es möglich ist, dieselben dadurch zu erklären, dass der Setzer den mit grossen Buchstaben deutlich geschriebenen lateinischen Text des Originals nicht lesen konnte. Zugunsten dieser Voraussetzung spricht unter anderem die Tatsache, dass die Verstümmelungen überall einen stetigen Charakter haben, z. B. Bacensis anstatt Barensis und vieles andere. Vergl. oben S. 13.

Blatt 7 (8)^a, wo dieser Buchstabe 28 mal gebraucht wird. Solche Tatsachen mögen vielleicht vor voreiligen Schlussfolgerungen in analogen Fällen warnen, besonders, wenn es sich um Fragmente handelt; sie müssen sich auf ein möglichst grösseres tatsächliches Material gründen und mit Hilfe der gesamten über diese Erscheinung vorhandenen Materialien geprüft werden¹.

Was die grossen Buchstaben anbelangt, so hat Provinciale wie auch andere Druckwerke keine Majuskeln U, W, X, Y, Z: sie werden durch entsprechende Minuskeln ersetzt. Von Majuskeln der 36 zeiligen Bibel begegnen wir unerwartet auch dem „K“, aber mit einem deutlicheren schweifartigen Hacken, A und E in der gewöhnlichen Form der Kalendertype. Unter anderem gibt es auch ein schmales F. Es kommt in Provinciale 5 mal vor: 1 (2)^b, Z. 14; 2 (3)^b, Z. 8; 2 (3)^b, Z. 15; 3 (4)^a, Z. 18; 4 (5)^b, Z. 11, aber nicht immer zur Verschmälerung der Zeile². Nach Zedler kommt diese anfangs gebräuchliche Letter (erstmal aus dem Pariser 27zeiligen Donat bekannt) in der Kalendertype nur dreimal vor: im 27zeiligen Londoner Donat.

Die grossen Buchstaben sind vom Rubrikator meistens mit roter Farbe durchstrichen. Am Anfang des Verzeichnisses der deutschen Bistümer [Blatt 3 (4)^b] hat man vor dem Wort *lemannia* in der Zeile Platz für die Initiale A gelassen, welche ebenfalls mit roter Farbe mit der Hand geschrieben ist. Ausserdem sind vom Rubrikator auf übliche Weise, wie dies den Druckwerken dieser Gruppe eigen ist, einzelne Textstellen gestrichen (nicht unterstrichen) und zwar die Anfänge des Verzeichnisses der Bistümer in jedem Abschnitt (des Landes oder Orts), oder Unterabschnitt (Mitropolie, Archibistum). Wahrscheinlich war der Titel auch mit roter Farbe durchstrichen, hier fehlt er. Eine analoge Erscheinung beobachten wir auch im Türkenkalender und der Türkenbulle, mit denen Provinciale vieles gemein hat, nicht nur in den Typen, sondern auch, was sich besonders auf die Türkenbulle bezieht, in der Komposition der Druckseite, der gleichen Zeilenlänge, dem geringen Unterschied der Zeilenanzahl (18 anstatt 19).

Zur Durchsicht des Minuskelalphabets des Provinciale übergehend, wollen wir bemerken, dass wir uns beim Vergleich hauptsächlich auf eine

¹ Kann man nicht manchmal solche Fälle als das Resultat der Verteilung der Typen nicht unter den Druckereien, sondern unter den Kassen ein und derselben Druckerei ansehen? Der Setzer hatte nicht immer Lust, sich nach dem ihm nötigen Buchstaben an seinen Genossen zu wenden, und gebrauchte denjenigen, welcher ihm augenblicklich zur Verfügung stand.

² S. Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft, I, S. 17.

durchaus nicht fehlerfreie Gesamttabelle der Typen gegebener Gruppe gründen, die von Prof. G. Zedler zusammengestellt ist¹, sowie auf andere Faksimilia der Ausgaben der Gutenberg-Gesellschaft.

Wie aus den beiliegenden Reproduktionen ersichtlich ist, haben wir von den für Provinciale und B³⁶ gemeinsamen Formen „a“ vor allem die gewöhnlichen a₁, a₂ (beide Formen sind scheinbar in B³⁶ übergegossen), wobei a₂ in Provinciale, wie auch in vielen anderen Druckwerken, in einem sehr mangelhaften, oftmals mit der Hand verbesserten Zustande vorkommt (1) 2^a, Z. 5: uentanus; 4(5)^a, Z. 13: Brandēb'gēsē; 4(5)^b, Z. 17: Gratianopo².

Besonders betonen wir, dass hier verhältnismässig oft das uralte quadratische „a“ gebraucht wird, das nur auf den ersten 19 Blättern der B³⁶ und sehr selten in anderen Druckwerken benutzt wurde; in Provinciale kommt es 9 mal vor: 2(3)^b, Z. 11; 4(5)^a, Z. 6; 4(5)^b, Z. 16; 5(6)^a, Z. 12; 5(6)^b, Z. 2 und 11; 7(8)^a, Z. 3 und 9; 8(9)^a, Z. 6. Dabei sehen wir es kein einziges mal nach dem Buchstaben „s“, für welchen es nach der Meinung von Diatzko geschaffen worden ist (s. Gutenbergs früheste Praxis, S. 53), und nur ein mal nach „p“ [5(6)^b, Z. 11], was auch nicht im geringsten den Gedanken Zedlers über einen Zusammenhang dieses Buchstabens mit b, d, p² bestätigt³. Übrigens ist die Form dieses „a“ vollkommen identisch mit der in der erwähnten Tafel XIII des ersten Bandes der Veröffentlichungen angeführten, weicht aber aus unbekannten Gründen in einer später angegebenen Tabelle der B³⁶ davon ab⁴. Dieser seltene Buchstabe verbindet Provinciale möglicherweise mit dem 27zeiligen Londoner Donat, wo er ziemlich oft figuriert⁵, und mit einem frühen Druckstadium von B³⁶. Von den Abkürzungen gibt es nur „ā“ mit dem nach links gerücktem Strichlein.

Man muss das eigenartige, scheinbar nur Provinciale eigene mangelhafte „b“ erwähnen, welches in Provinciale dreimal gebraucht wird: 4(5)^a, Z. 3: Babēb'gē (das erste b); 6(7)^a, Z. 2: Segrobicensem; 8(9)^b, Z. 6: Sabba (das erste b).

¹ S. Die älteste Gutenbergtype -(Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft I, Taf. XIII).

² Solche Verbesserungen von Buchstaben mit Tinte sind bereits auf Blatt 1(2)^a Z. 8 festzustellen: Acheruntinū (das ganze Wort ist schlecht abgedruckt, der Buchstabe „i“ ist mit brauner Tinte aufgetragen); 1(2)^a, Z. 7: Morarense (o, a); 1(2)^a, Z. 17: ht (t); 3(4)^a, Z. 17: Cō (ō); 3(4)^b, Z. 14: Treuerense: (e); 4(5)^a, Z. 10: Bradanicesē (das erste „a“); 4(5)^a, Z. 12: Madeburgēsis („e“ in der Ligatur „de“ ist fragwürdig); 6(7)^b, Z. 4: ol' (l'); 7(8)^a, Z. 7: damliage (1).

³ Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft, I, S. 45.

⁴ G. Zedler, Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36zeilige Bibel, S. 101.

⁵ Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft, II, S. 18.

Bei Durchsicht der weiteren Lettern werden wir sowohl die Grund- wie auch die Anschlussform der gewöhnlichen Minuskel nur in dem Fall anführen, wenn sie irgend ein spezifisches Merkmal besitzen oder wenn sie in den uns bekannten Drucken Gutenbergs überhaupt fehlen werden.

Die Abkürzungen $\bar{c}_1$, $\bar{c}_2$ kommen in Provinciale, wie auch in dem 27zeiligen Londoner Donat und der 36zeiligen Bibel, offenbar aber nicht in völlig identischer Form, vor. „ct“ ist keine Ligatur: 4 (5)^a, Z. 6; 5 (6)^b, Z. 9, wenn dies auch nicht überall bemerkbar ist [1 (2)^b, Z. 18]; dies ist eins der vielen Merkmale, durch welche sich Provinciale von B³⁶ unterscheidet.

Als Ligaturen können auch de, dē, do nicht angesehen werden; sie sind vielleicht als Verbindung des halben „d“, mit e, ē, o zu betrachten; aber auch der Umstand muss berücksichtigt werden, dass solch ein vereinzelt d, welches wiederholt in anderen Drucken beobachtet wurde, in Provinciale gar nicht vorzufinden ist.

Recht schwierig ist es den Buchstaben „e“ festzustellen. Mit der Undeutlichkeit seiner Umrisse ist, wie man aus dem Obenerwähnten ersehen kann, ein bedeutender Teil möglicher Verletzungen des Systems der Anschlussbuchstaben verbunden.

Von Abkürzungen kommen in Provinciale $\bar{e}_1$, $\bar{e}_2$, e_2 (Punkt rechts) vor. Unter den verschiedenen Formen der ersten zwei Abkürzungen, deren Gesamtzahl und Eigentümlichkeiten für uns schwer festzustellen sind, ist das mangelhafte „ $\bar{e}_2$ “ sehr wichtig; von allen uns bekannten Druckwerken kommt es hauptsächlich in der Türkenbulle und dem Türkenkalender vor (5^a, Z. 11: heilge)¹.

Als Eigentümlichkeiten des Provinciale ist die Nebenform von „ $\bar{g}_2$ “ (Strichlein rechts) anzusehen, welches offenbar nur in B³⁶, dazu nur in seiner Hauptform zu vermerken ist. Die Abkürzungen $\bar{g}_1$ (Punkt in der Mitte; im Türkenkalender, dem 27zeiligen Londoner Donat) und derselbe Buchstabe mit dem Strichlein rechts (Londoner Donat, B³⁶) sind ebenfalls eins der vielen Merkmale davon, dass Provinciale Romanum in Bezug auf die Typen eine Übergangsphase in der Entwicklung der älteren Typen Gutenbergs in die Typen der 36zeiligen Bibel darstellt.

Ohne die Letter „h“ zu berücksichtigen, welche kein besonderes Interesse darstellt, wollen wir zur polymorphen, für die Geschichte dieser Type wichtigen Letter „i“ übergehen. Ohne auf die Fixierung möglicher Varianten einzugehen, konstatieren wir das Vorhandensein von nicht

¹ Festschrift zum fünfzehnhundertjährigen Geburtstage von Johannes Gutenberg. Mainz 1900, Taf. 35.

weniger als 8 Formen: „i₁“, „i₂“, wobei jede Form in drei Arten vorliegt: mit einer Klammer, einem Strichlein und ohne Punkt, sowie zwei Abkürzungen „ī“ (mit einem kurzen und langen Strichlein). Das Vorhandensein der Formen mit einem Strichlein beweist die Existenz einer der B³⁶ vorangehenden Phase der Typen; „j“ wie auch überall — in der Hauptform und zwar ausschliesslich in Ziffern.

„K“ mit einem deutlicheren Hacken, als in der B³⁶ bestätigt als alleinstehende Erscheinung unter anderen Majuskeln des Provinciale. scheinbar den Gedanken Schwenkes über die Möglichkeit eines viel früheren Bestehens der Typen der B³⁶, als dies gewöhnlich angenommen wird¹. Das Entwicklungsschema dieser Typen nach Zedler scheint uns jedoch so logisch begründet zu sein, dass der gegebene Fall eher als ein Beweis des verhältnismässig späteren Entstehens der Typen von B³⁶ anzusehen ist. Die eigenartige Form dieses K deutet vielleicht darauf hin, dass wir hier mit dem Rest jenes Übergangsstadiums zu tun haben, durch das auch der dem K der Form nach ähnliche Buchstabe R zu passieren hatte. Das minuskle „k“ ist nur in der Hauptform gegeben.

Von vielen Formen des „l“ ist das in den meisten Fällen mit Tinte verbesserte, mangelhafte, gekürzte l' [5 (6)^b, Z. 11; 6 (7)^a, Z. 12; 6 (7)^b, Z. 4; 7(8)^a, Z. 2] interessant, das von uns auch im 30zeiligen Donat bemerkt wurde, der einstmals dem Antiquariat L. Rosenthal angehörte und gegenwärtig nach Amerika verkauft worden ist. Letzterer enthält ein mangelhaftes, von der Hand ausgebessertes „a“².

Das frühe „m₁“, das bereits dem 27zeiligen Pariser Donat, wie auch dem Londoner, Münchener und der B³⁶ eigen ist, gehört wohl dem Grundvorrat der Typen an und wird in anderen Druckwerken infolge ihrer Fragmentiertheit und infolge des Umstandes, dass in deutschen Drucken dieser Buchstabe unnötig ist, nicht beobachtet.

Die Lettern „n₁“ und „n₂“, erstere mit einem Strichlein links, letztere mit einem normalen, haben in Provinciale nichts mit den Typen der B³³ gemein; „n₁“ mit einem Punkte rechts steht dagegen denselben nahe.

Wenn man die Verschiebung des Strichleins nach rechts als ein in dieser Hinsicht charakteristisches Merkmal anerkennt, wird der Übergangscharakter der Typen von Provinciale weiter bestätigt durch „o“ (Strichlein links) und „ō“ (Strichlein rechts), davon das erstere in B³⁶ fehlt.

¹ Veröff. der Gutenberg-Gesellschaft. II, S. 30.

² S. Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft XXIII: G. Zedler, Gutenberg und Schöffer im Lichte des Mainzer Frühdruckes. II. Gutenbergs älteste Type und die mit ihr hergestellten Drucke (Mainz 1934), Tafel 12, Z. 9 ff. (l') u. Z. 20,; fe'bas (a).

Im Gegensatz zu B³⁶ hat Provinciale nur eine Form von „p“. Die vielen Abkürzungen: $\bar{p}_1$ (Strich in der Mitte), p_1 (Strich rechts), p_1 (Punkt rechts, zwei Formen?) „p“, „pp“ und die Ligatur pp sind in der Hinsicht interessant, dass der Buchstabe „p₁“ (Strich rechts), der schon in der Donatype bemerkt worden war und in der Kalendertype scheinbar nicht vorkommt, von neuem in Provinciale auftaucht. Dies spricht möglicherweise davon, dass das Fehlen vieler Formen in den Drucken Gutenbergs, die der Folgerichtigkeit der Typenentwicklung nach existiert haben müssten, vor allem durch die Beschränktheit des vorhandenen Materials erklärt wird. Die Ligaturabkürzung pp war bisher scheinbar nur in der B³⁶ bekannt, wie auch die Abkürzungen $\dot{q}_1$ (Punkt in der Mitte) und q_1 (zwei Punkte rechts).

Die Abkürzung r_1 (Punkt links) und r_1 (Punkt rechts) ist aus der B³⁶ aber nur in der Anschlussform bekannt. Folglich liegt hier eine Bereicherung unserer Kenntnisse über die Morphologie der Kalendertype vor.

Eine ungewöhnliche Kompliziertheit der Letter „s“ ist zu beobachten: wir haben ungefähr 18 solcher Formen aufgezählt (einige davon sind vielleicht einer Unvollkommenheit des Abdruckes zuzuschreiben). Das erklärt sich vor allem durch das Vorhandensein von zwei Hauptformen: des langen „s“ und des am Ende stehenden „s“. In beiden Formen gibt es „ss“, „st“ Ligaturen, wobei „st“ wieder in 2 Formen zerfällt: die oben vereinte und die unvereinte. Die Abkürzung $\bar{s}$ — ebenfalls in der Grund- und der Anschlussform. Ausserdem stellen wir das am Ende stehende hohe „s“, fest, welches in seiner Ausgangsform bereits in der Donatype vorkommt und in einer identischen Form in dem 27zeiligen Londoner Donat und anderen Drucken anzutreffen ist. Auch muss das Vorhandensein der abgenutzten Formen der Letter s bemerkt werden, wie z. B. s_2 mit einem beschädigten Köpfchen, z. B. 1 (2)^b, Z. 14: Dutinēse 3 (4)^a, Z. 5 (st); 7 (8)^b, Z. 7: Cisardēsem, welchen wir in einem analogen Zustande im Aderlasskalender begegnen (Ende 1456). Die zweite abgenutzte Letter ist das hohe s mit einem defekten Füsschen, s. z. B. 1 (2)^a, Z. 17: Suffra und dergl. Andererseits gibt es ein interessantes hohes s_2 mit einem ausgefeilten Rücken, wohl um Platz für das vorangehende „ē“ zu machen, (s. 6 (7)^b, Z. 17: Brithinēse).

Die Letter „t“ hat ausser dem für die Kalendertype charakteristischen hohen „t₂“ (es wird in Provinciale nach c, t gebraucht) folgende Abkürzungen: „t₁“ (Zeichen rechts); „t₂“ (ebenfalls), „t₁“ (Punkt rechts) „t₁“, „t₂“, sowie „t₁“ (mit einem Zeichen direkt über dem Buchstaben), was einer identischen Abkürzung im Londoner und dem 30 zeiligen Donat sehr nahe steht und von der B³⁶ unbedeutend abweicht.

Bei der Letter „u“ beobachten wir Erscheinungen, die mit der Letter „o“ (s. oben) ähnlich sind: das parallele Bestehen des „ū“ (Strich links) und des „u“ (Strich rechts); B³⁶ kennt nur die letztere Form. Wir bemerken das Übereinstimmen in dieser Hinsicht zwischen Provinciale, Aderlasskalender und dem Londoner Donat; dies erlaubt vielleicht diesen Donat einer verhältnismässig späteren Zeit zuzuschreiben. Unter anderen Abkürzungen gibt es auch „ū₂“ (Strich links) und „ū₁“ (Strich in der Mitte); die erste Abkürzung ist in B³⁶ nicht vorhanden.

Das minuskele „v“ ist in Provinciale nur in seiner Hauptform wiedergegeben.

Die in orthographischer Hinsicht interessante Letter „w“ kommt in gegebenem Druck in beiden Formen vor, während sie in der B³⁶ gar nicht vorkommt. Die Zugehörigkeit dieser Letter zum Typenbestand der B³⁶ wird auf Grund des Vorhandenseins derselben in den Pfisterdrucken jedoch nur in der Hauptform festgestellt. In welchem Masse fürs letztere das wahrscheinlich zur Zeit der Revision der Kalendertype Anfang 1457 umgegossene „w₂“ nötig war, zeigt das künstliche Ersetzen dieses Buchstabens mit Hilfe der Verbindung „i₂“ mit „v“. Dadurch bestätigt sich nochmals der aus vielen Gründen verständliche Umstand, dass es unmöglich ist, Provinciale in irgend einen Zusammenhang mit der Produktion Pfisters zu bringen.

„x“ wird in der für die Kalendertype üblichen Haupt- und Nebenform gebraucht.

„y“ wird, wie überall bei dieser Type, nur in der Hauptform gebraucht; und zwar in zwei Varianten: mit einem langen und kurzen Hacken; in B³⁶ kommt letztere Variante nicht vor.

„z“ kommt ebenfalls in der Kalendertypenform vor, und nicht in einer der 42zeiligen Bibel entnommenen Form der B³⁶. Von den Abkürzungen wird das „3“ wie auch im Türkenkalender in allen drei Formen gebraucht: eine davon (die kleine runde) fehlt in B³⁶. Ausserdem wird das tironische Zeichen γ und 9 angewandt.

Die Punctuation — der rhomboidförmige Punkt in der Mitte der Zeilenhöhe — ist in Provinciale folgerichtiger eingehalten als in irgend einem anderen bekannten Drucke der Kalendertype, natürlich mit Ausnahme des Astronomischen Kalenders. Darin besteht eine der Eigentümlichkeiten des Provinciale im Vergleich zu anderen relativ späteren Drucken dieser Gruppe. Dies weist wahrscheinlich darauf hin, dass die Rolle dieses Merkmals in der Datierung des frühen Druckerzeugnisses Gutenbergs von einigen Forschern übertrieben wird. Diese oder jene Art der Punctuation steht wahrscheinlich im Zusammenhang mit dem handschriftlichen

Original des Werkes, welches den Gewohnheiten des Setzers gemäss gedruckt wurde. Besonders bezieht sich dies auf kleinere Druckwerke, in welchen die Hand des Korrektors, des Redaktors oder eine andere leitende Hand nicht so sichtbar war (diese Funktionen gehörten manchmal zur Arbeit des Setzers). Relativ kleine Unterschiede in der Punctuation und anderen Momenten sind eher durch die Eigentümlichkeiten der Druckbedingungen zu erklären als durch die Voraussetzung eines parallelen Bestehens einer anderen Druckerei (P. Schwenke) oder sogar mehrerer Druckereien. Wenn man schon diesen Standpunkt vertreten wollte, würde die hypothetische Voraussetzung vom Vorhandensein einer anderen Druckerei wohl kaum alle diejenigen, manchmal bedeutenden Unterschiede erklären, welche in einzelnen Werken Gutenbergs beobachtet werden.

Was die Orthographie des Provinciale anbetrifft, so ist, wie auch im andere Druckwerken der Gruppe des Türkenkalenders das Vorherrschen von „ci“ anstatt von „ti“ charakteristisch (Dalmacia, destructione, aber Scotia). Die deutsche Herkunft der Umarbeitung des Provinciale drückt sich dabei in einem verhältnismässig öfteren Gebrauch von „w“ anstatt von „v“, besonders am Anfang der Wörter nach den Vokalen aus; gewöhnlich steht „v“ vor dem Konsonanten am Anfang des Wortes (vngaria). Zu den Erscheinungen derselben Kategorie gehört auch das öftere Benutzen der „th“ anstatt von „t“.

In Bezug auf die Anordnung der Druckseite steht Provinciale der Bulle des Papstes Callixtus III. (Türkenbulle) und den verwandten Druckwerken, besonders der Bulle nahe, welche eine fast gleiche Anzahl und Länge der Zeilen hat, aber noch keine Ausgleichung der Zeilen aufweist, was erst, wie Zedler annimmt, unter dem Einfluss der 42zeiligen Bibel entstanden ist. Die Übertragungen stehen noch, im Gegensatz zu einer späteren Praxis, nicht immer ausser dem Texte.

Das Ende der Zeilen ist manchmal durch einen Punkt ausgefüllt, und die freien Plätze, wie dies dem Türkenkalender, der Türkenbulle und einigen anderen Druckwerken einschliesslich bis zu den Drucken Pfisters mit Ausnahme des Aderlasskalenders eigen ist, enthalten einen Doppelpunkt und je einen Punkt von rechts und links . . . in Form eines Sterns. Laut Zedler ist dies eins der Merkmale eines gemeinsamen typographischen Ursprungs des Türkenkalenders und der Türkenbulle, und deshalb wahrscheinlich auch des Provinciale.¹

Das Drucken geschah, wie dies an ähnlichen Drucken festgestellt wurde, seitenweise. Der grosse Unterschied im Abdruck einzelner Seiten,—

¹ Veröff. d. Gutenberg-Gesellschaft XXIII, S. 81.

ein unserer Meinung nach noch grösserer als beim Türkenkalender und der Türkenbulle, — sollte hier nicht als eine zufällige Erscheinung betrachtet werden, die durch Unerfahrenheit des diese Operation ausführenden Arbeiters erklärt werden konnte. Dieser Unterschied ermöglicht Provinciale einer früheren Zeit als den Türkenkalender zuzuschreiben, d. h. der Zeit, der auch nach Zedler die 30zeiligen Donaten angehören, mit einem von denen Provinciale gemeinsame Merkmale besitzt (s. oben S. 21). Zugunsten dieser Voraussetzung könnte auch das öftere Anwenden des für die Anfangsblätter der 36zeiligen Bibel charakteristischen eckigen „a“ und eine Reihe anderer Tatsachen zeugen. Allein der zu deutlich ausgedrückte Zusammenhang zwischen den Typen von Provinciale und den Typen der 36zeiligen Bibel lässt uns Provinciale einer viel späteren Zeit zuschreiben, etwa nicht später als dem Ende von 1456, als die Türkenbulle bereits gedruckt worden war, deren Typen sich schon in einem schlechteren Zustand befanden und sich mehr der B³⁶ näherten. Hier sehen wir z. B. den neuen Buchstaben E, während wir in Provinciale noch seine alte Form vorfinden. Das richtige Register wurde noch nicht eingehalten, das es zu unvollkommen war.

V. Schlusswort.

Woraus kann man die grosse Bedeutung der gegebenen Urkunde ersehen? Dieser Fund vergrössert vor allem die ziemlich beschränkte Anzahl der Drucke, die mit der Kalendertype gedruckt worden sind. Ausser dem Türkenkalender und der Bulle des Papstes Callixtus III., die bis zu unserer Zeit in ihrem vollen Umfange erhalten geblieben sind, stellen die anderen frühen kleineren Druckwerke Gutenbergs meistens Fragmente von 1—2 Blättern, manchmal sogar von nur einigen Zeilen dar. Deshalb ist das Erscheinen eines neuen, fast vollständigen Druckwerks selbstverständlich von grossem und nicht nur von speziellem Interesse. Die Tatsache, dass die auf Papier gedruckten Kalender und Bulle vor Vernichtung gerettet worden sind, weil sie früh in Sammelbände eingeordnet wurden, bezeugt, wie gross der Umfang der spurlos verschollenen Druckproduktion des XV. Jahrhunderts gewesen sein muss. Kolossal ist die Anzahl der Unika unter den kleinen Inkunabeln, wie dies im Prozesse der Arbeit mit GW einleuchtend bewiesen worden ist¹.

¹ S. unsere Rezension: „Зведений каталог інкунабулів цілого світу“. Записки історично-філологічного Відділу УАН. кн. XXV, стр. 335—342.

Vor allem gingen die auf Papier gedruckten Ephemeriden verschiedener Art spurlos verloren. Reste einer handschriftlichen aus dem XV. Jahrhunderts stammenden Numeration [Blatt 3 (4)*] — oben im rechten Winkel die römische Ziffer CCXV, sowie möglicherweise an derselben Stelle auf Blatt 8 (9)* CCXX — beweisen deutlich, dass Provinciale bis zur zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts auch nur als Bestandteil eines ziemlich bedeutenden Sammelbandes existiert haben konnte, zur Zeit als offenbar die Bibel von Estienne eingebunden wurde. Es ist möglich, dass dieser Sammelband in einem beschädigten Zustand (worauf der Zustand der Fragmente deutet) oder aus irgend welchen anderen Gründen unter die übrige Makulatur geraten war.

Da die hauptsächlichsten westeuropäischen Büchersammlungen und Archive ziemlich erschöpft sind, wovon die in letzter Zeit relativ seltenen Funde über Gutenberg zeugen, müssen bei weiterem Studium die Methoden des Auffindens vervollkommen und die Bibliotheken derjenigen Länder studiert werden, in welchen die Erforschung dieser Druckwerke sich noch aus Mangel an entsprechender Erfahrung im Entstehungsstadium befindet.

Die spezifische Bedeutung von Provinciale Romanum besteht unter anderem darin, dass dieses unserer Meinung nach das erste bekannte Druckwerk in lateinischer Sprache ist (ausser den Indulgenzen der Jahre 1454—1455), welches hauptsächlich, wenn nicht ausschliesslich, für kirchliche Kreise berechnet war.

Bei der Analyse der Herkunft und der sozialen Rolle der früh gedruckten Bücher kann auch dieser neue Fund eine gewisse Bedeutung haben, indem er vielleicht auf eine noch engere Beziehung, als dies gewöhnlich anerkannt wird, zwischen den ersten Druckern und dem Mainzer Archibistum hinweist. Dies bezieht sich möglicherweise gewissermassen auf ein solches offizielles Druckwerk, wie die 31zeilige Indulgenz des Jahres 1454, welche auf Bestellung des Mainzer Archibistums gedruckt wurde. Deshalb hat es auch keinen Zweck, einen anderen Besteller des Türkenkalenders und der Türkenbulle zu suchen, deren Veröffentlichung durch dieselbe Notwendigkeit wie auch das Drucken der Indulgenzen hervorgerufen wurde. Auf diese Weise wird anderseits die bisher hauptsächlich auf der Sprachenanalyse gegründete Mainzer Herkunft des Türkenkalenders und der vom technischen Standpunkt ähnlichen Druckwerke bestätigt. Die Idee Mori's, dass Frankfurt am Main der Ort war, wo die erwähnten Drucke erschienen, wird immer problematischer.

Die letzten Funde bestätigen auch nicht die Theorie des bekannten Gutenberg-Forschers Paul Schwenke¹, dass in Mainz noch eine oder mehrere Typographien ausser der Druckerei von Gutenberg existierten und dass denselben sozusagen diejenige gesamte Produktion zuzuschreiben ist, welche noch nicht den vom typographischen Standpunkt makellosen Druckwerken — dem Astronomischen Kalender für 1448 und der 42zeiligen Bibel — nahesteht. Hierher gehören nach Schwenke vor allem der Türkenkalender und die ihm technisch nahe stehenden kleineren Druckwerke. Der technische Niedergang dieser Drucke widerspricht seiner Meinung nach scharf unserer Vorstellung über den Charakter der Drucke Gutenbergs. Für den Schöpfer solcher Meisterwerke, wie der Astronomische Kalender und die 42zeilige Bibel, wäre es „psychologisch“ unmöglich, aus der Druckpresse solche verhältnismässig unvollkommenen Werke herauszulassen.

Wir kennen die ziemlich begründeten Einwände von Prof. Gottfried Zedler gegen dieser Vorstellung². Er stellte eine Gemeinsamkeit der Typenentwicklung wie der 36zeiligen, so auch der 42zeiligen und sogar der 36zeiligen Bibel in ihrem letzten Entwicklungsstadium fest und bewies dadurch, wie unbegründet die Versuche sind, dieses Druckwerk von der übrigen Produktion Gutenbergs abzusondern. In gegebenem Falle werden die Argumente Zedlers auf quantitative Art bestätigt, nämlich durch das unbestreitbare Vorherrschen unter den Druckwerken der Kalendertype von Drucken, zu denen *Provinciale Romanum* sowie die entdeckten, in späterer Zeit gedruckten kleinen Fragmente von Donaten gehören und die im Vergleich mit den „kanonischen“ Werken Gutenbergs von niederer Qualität sind, was ebenfalls die Unrichtigkeit der Hypothese von Schwenke beweist. Unter anderem sieht Schwenke nur eine der charakteristischen Eigentümlichkeiten der Produktion seines vermutlichen Druckers des Türkenkalenders, der Türkenbulle und anderer damit verbundenen Ausgaben darin, dass diese Druckwerke in deutscher Sprache geschrieben sind, d. h. für einen raschen und umfangreichen Absatz unter der Stadtbevölkerung bestimmt waren, aber nicht auf offizielle Bestellung gedruckt worden sind, wie die 31zeilige lateinische Indulgenz, die seiner Meinung nach ein Erzeugnis der Druckpresse Gutenbergs darstellt³. Das Erscheinen von *Provinciale Romanum* steht entschieden in Widerspruch zu dieser Meinung.

¹ Schwenke, o. c. S. 28—29.

² G. Zedler, Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36zeilige Bibel, S. 106 ff.

³ Türkenbulle, S. 10.

Die Ursachen einer niederen Qualität der typographischen Produktion muss man eher in der allmählichen Befreiung des gedruckten Wortes von der handschriftlichen Tradition suchen. Die Entwicklung des neuen Buches betritt den Weg selbständiger schöpferischer Bestrebungen. Auf einen immer grösseren Leserkreis berechnet, wird das Buch immer demokratischer. Besonders ist dies an kleineren, mit kirchlichem Kultus nicht verbundenen Druckwerken zu sehen, die auf einen schnellen und vorteilhaften Absatz berechnet waren. In welchem Masse diese für die Entwicklung der damaligen Polygraphie charakteristische Tendenz zur Demokratisierung, folglich auch zur Verbilligung der Produktion schon in jener ziemlich frühen Zeit auftrat, zeigt offenbar die Druckpraxis der 36zeiligen Bibel — ihre Qualität verschlechtert sich ausgesprochen gegen Ende des Abdruckes. Es kann angenommen werden, dass hier ausser relativ zufälligen Ursachen — den ökonomischen Schwierigkeiten der Druckerei und vielleicht der schlechten Qualifikation des Personals — auch noch der Umstand eine Rolle gespielt hat, dass der Drucker sicher auf guten Absatz rechnete: der Leser verlangte natürlich vor allem ein möglichst billiges Buch.

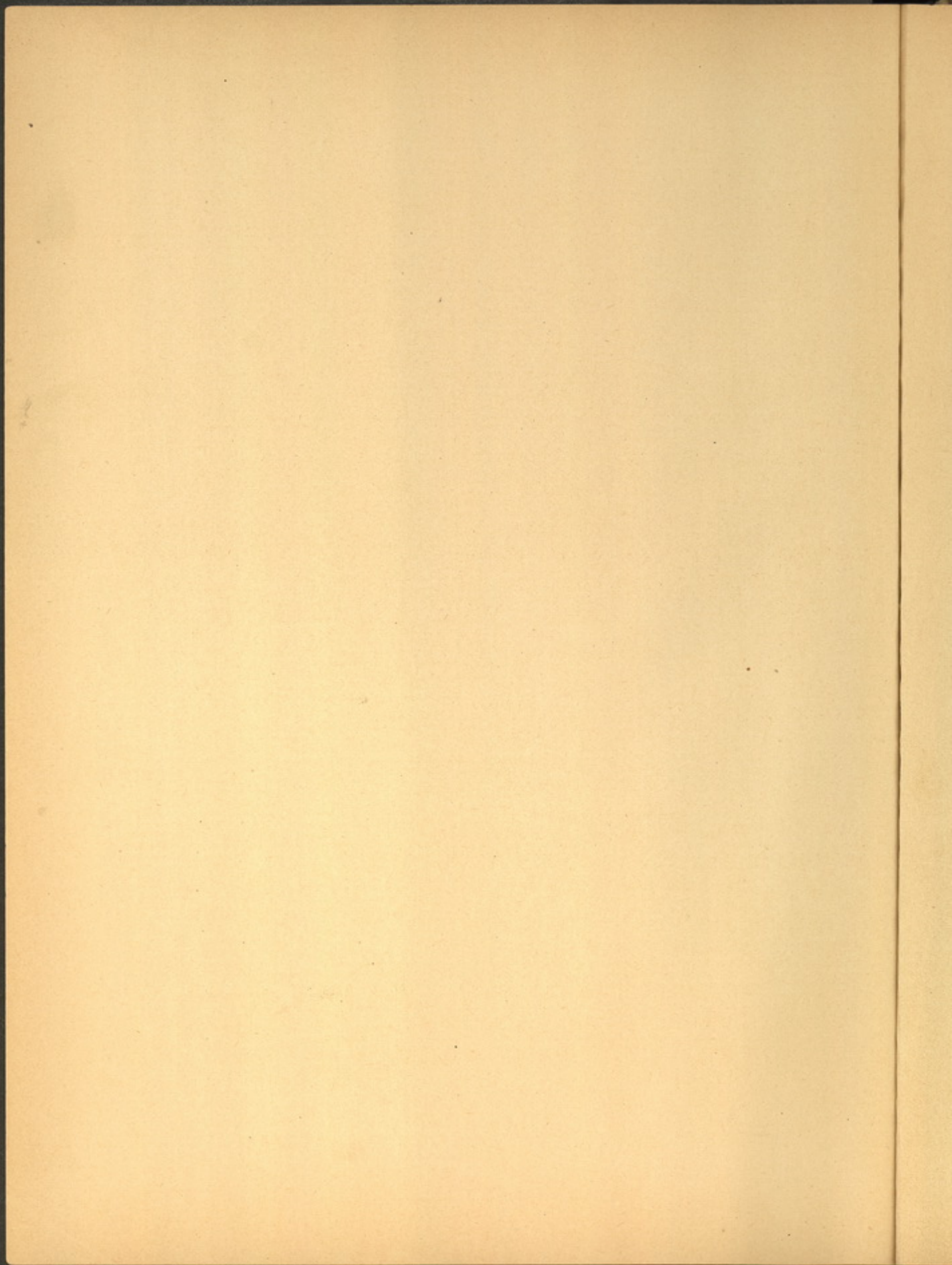
Möglicherweise ist die Tatsache, dass im Einbände neben anderen eins der Marienthaler Druckwerke (s. oben S. 12) vorgefunden wurde, kein reiner Zufall, und vielleicht ist die von Zedler und anderen¹ ausgesprochene Vermutung von einem Zusammenhang zwischen der Typographie *Fratres vitae communis* und den Buchdrucken im nachbarlichen Mainz gar nicht so unbegründet. Es kann zugelassen werden, dass zwischen dem Sammelband, zu welchem einst *Provinciale Romanum* gehörte, und Marienthal mit seinem Kloster irgend eine Beziehung bestanden hatte. Dies stimmt mit den bekannten Angaben über die engen Verbreitungsgrenzen der frühen Druckwerke überein. Ausserdem konnte gerade das Kloster Interesse am Drucken solch eines Werkes wie *Provinciale* haben. Von einem engen Zusammenhang mit Mainz zeugt auch der Charakter der Marienthaler Druckwerke (*Breviarium Moguntinum*). Alle diese Tatsachen, wie auch der ausschliesslich religiöse Inhalt dieser Makulatur, machen es glaubwürdig, dass ihre Quelle eben hier zu suchen ist, und hier oder unweit davon auch der Ort gesucht werden muss, wo die Bibel von Estienne eingebunden wurde. Verständlich ist auch das Vorhandensein ziemlich vieler Kölner Drucke unter der Makulatur: die Gründer der Marienthaler Gemeinde stammten aus Köln. Die Erforschung des Einbandes, besonders seines eigenartigen Stempels, Papiers, Aufschriften, Vorsätze (Wasser-

¹ G. Zedler, *Gutenbergforschungen*, Leipzig 1901, S. 156—158.

zeichen — Mitra¹) und das tiefgehende Studium der Geschichte der Marienthaler Druckerei wird vielleicht neue Materialien zur Lösung der Frage ergeben, welche nicht nur für die Geschichte des gegebenen Exemplars von Bedeutung ist.

Hier sind nur einige möglichen Schlussfolgerungen angegeben worden. Aus Mangel an Literaturquellen und entsprechenden wissenschaftlichen Materialien können wir nicht eine umfassendere Bewertung dieser Urkunde machen. Dies kann natürlich nur mit Hilfe des gesamten dazu unentbehrlichen Materials geschehen. Wir hatten nur die Absicht, die Ergebnisse der Erforschung dieses Fundes zu veröffentlichen und zu versuchen, seine Hauptmerkmale festzustellen, damit verdientere Forscher davon Kenntnis nehmen könnten, da dieser Fund nicht nur einer der frühesten und seltenen Druckwerke ist, sondern zweifellos eine grosse Bedeutung für die Geschichte der Buchdruckerkunst hat und eine bestimmte Entwicklungsphase der allerältesten bekannten Typen seines Schöpfers widerspiegelt.

¹ Лихачев, о. с., № 4165—4168, Hinweis darauf, dass auch das Papier vielleicht kirchlichen Ursprungs ist.

З М І С Т

I. Вступ. Книжкова макулатура в старовинних палітурках	5
II. Фрагменти, виявлені в палітурках стародруків, що належать Бібліотеці Академії Наук УРСР	8
III. Provinciale Romanum як історична пам'ятка	12
IV. Зовнішній вигляд видання. Аналіз шрифту. Датування	15
V. Висновок	24

INHALTSVERZEICHNIS

I. Einführung. Bücher-Makulatur in alten Einbänden	29
II. Fragmente, die in den Einbänden von der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften gehörenden Büchern alten Druckes entdeckt wurden	32
III. Provinciale Romanum als historisches Denkmal	37
IV. Das äussere Aussehen des Druckes. Analyse der Typen. Datierung	41
V. Schlusswort	51

Літредактори і коректори:
український текст Л. Й. Соко-
ловський
німецький текст В. О. Шполян-
ська
Випусковий: С. Ф. Ліпов

Бф 2576. Зам. № 1019. Вид. № 807.
Тираж. 500 + 70. Ф. пап. 70 × 100 см.
Вага пап. 84 кг. Пап. арк. 6 1/4. Друк.
знак. в 1 арк. пап. л. 42.240. т. Здано
до друк. 8. III. 1940 р. Підписано
до друку 7. I. 1941 р.

Друкарня Академії Наук УРСР
Львів, вулиця Оссолінських ч 11

Gap. 28

LISTE DER ABBILDUNGEN

- I. Provinciale Romanum. Erste und letzte Seite [Bl. 1(2)^a und 8(9)^a].
Verkleinert.
- II. Provinciale Romanum. Erste Seite = Bl. 1(2)^a.
- III. Provinciale Romanum. Zweite Seite = 1(2)^b.
- IV. Provinciale Romanum. Dritte Seite = Bl. 2(3)^a.
- V. Provinciale Romanum. Vierte Seite = Bl. 2(3)^b.
- VI. Provinciale Romanum. Fünfte Seite = Bl. 3(4)^a.
- VII. Provinciale Romanum. Sechste Seite = Bl. 3(4)^b.
- VIII. Provinciale Romanum. Siebente Seite = Bl. 4(5)^a.
- IX. Provinciale Romanum. Achte Seite = Bl. 4(5)^b.
- X. Provinciale Romanum. Neunte Seite = Bl. 5(6)^a.
- XI. Provinciale Romanum. Zehnte Seite = Bl. 5(6)^b.
- XII. Provinciale Romanum. Elfte Seite = Bl. 6(7)^a.
- XIII. Provinciale Romanum. Zwölfte Seite = Bl. 6(7)^b.
- XIV. Provinciale Romanum. Dreizehnte Seite = Bl. 7(8)^a.
- XV. Provinciale Romanum. Vierzehnte Seite = Bl. 7(8)^b.
- XVI. Provinciale Romanum. Fünfzehnte Seite = Bl. 8(9)^a.
- XVII. Provinciale Romanum. Sechzehnte Seite = Bl. 8(9)^b.
- XVIII. Untere Seite des oberen Deckels vom Einband der Bibel von 1557,
in welchem Provinciale Romanum gefunden wurde. Verkleinert.
- XIX. Titelblatt der Bibel von 1557. Verkleinert.
- XX. Einband der Bibel von 1557. Verkleinert.
- XXI. Wasserzeichen auf dem Papier von Provinciale Romanum. Vergrößert.

302cg.

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ ПРИКЛАД

СПИСОК ФОТОТИПІЙ

- I. Provinciale Romanum. Перша і остання сторінки [арк. 1(2)^a і 8(9)^a]. Зменшено.
 - II. Provinciale Romanum. Перша сторінка = арк. 1(2)^a.
 - III. Provinciale Romanum. Друга сторінка = арк. 1(2)^b.
 - IV. Provinciale Romanum. Третя сторінка = арк. 2(3)^a.
 - V. Provinciale Romanum. Четверта сторінка = арк. 2(3)^b.
 - VI. Provinciale Romanum. П'ята сторінка = арк. 3(4)^a.
 - VII. Provinciale Romanum. Шоста сторінка = арк. 3(4)^b.
 - VIII. Provinciale Romanum. Сьома сторінка = арк. 4(5)^a.
 - IX. Provinciale Romanum. Восьма сторінка = арк. 4(5)^b.
 - X. Provinciale Romanum. Дев'ята сторінка = арк. 5(6)^a.
 - XI. Provinciale Romanum. Десята сторінка = арк. 5(6)^b.
 - XII. Provinciale Romanum. Одинадцята сторінка = арк. 6(7)^a.
 - XIII. Provinciale Romanum. Дванадцята сторінка = арк. 6(7)^b.
 - XIV. Provinciale Romanum. Тринадцята сторінка = арк. 7(8)^a.
 - XV. Provinciale Romanum. Чотирнадцята сторінка = арк. 7(8)^b.
 - XVI. Provinciale Romanum. П'ятнадцята сторінка = арк. 8(9)^a.
 - XVII. Provinciale Romanum. Шістнадцята сторінка = арк. 8(9)^b.
 - XVIII. Зворотний бік верхньої кришки оправи Біблії 1557 р., в якій виявлено Provinciale Romanum. Зменшено.
 - XIX. Титульний аркуш Біблії 1557 р. Зменшено.
 - XX. Оправа Біблії 1557 р. Зменшено.
 - XXI. Водяний знак паперу Provinciale Romanum. Збільшено.
-

penlem Lorizensem Minastensem.
Acephali supradicti caret episcopis. propter de-
structionem civitatum isti sunt episcopi. Sa-
silius pimas. Sulgarre. Tornomin-
sis. Anastasius archiepiscopus. Desclibudi-
ensis. Babba archiepiscopus. Prochlamen-
sis. Marinus archiepiscopus. Abrahamus. Scop-
piensis. Preteriensis. Elemenis. Viril-
lus. Tomisensis. Isidus. Scunt; me-
rensis. Constantinus. Et sic est finis

in apulia sunt. eun. meteples. Los-
nensis. Ageretensis. Larcensis. Do-
richan. Iundolin. Vdronin. Es-
rensis. Trauenlis. Sipontin. Len-
uicun. Valerimian. Amalfita-
Gurcin. Solanensis. h. v. suffra-
Morarense. Barrianense. Alonis un-
denense. Lagdonense. Achilunianum.
Ageretensis. h. v. suffrag. Dore-
tinum. Tricanense. Denilinum. Graui-
nense. Anglonense. Larcensis. h. v.
suffrag. Niculense. Salulanense. v.
Arepac. Sicanius. h. v. suffrag.
Srandulinum. Sc. Astinense. Vdron-
ius. h. v. suffrag. Larcensis. Calli-
potinum. Liden. Dgentinum. Ienten-
Sarenlis. h. v. suffra. Scotum.
Melfecanum. Ineuacensem. Iubetum.

In apulia sūt xiiij. metropoles. Cos-
 tentis Ageretinesis Larētinēsis Vi-
 chichan? Iundolin? Vdrontin? Es-
 centis Trauentis Sipontin? Lenti-
 uentin? Salernitan? Amalfica
 Surcētū? Solanēsis hz. v. suffra.
 Morarense Barrianele Mōtis un-
 denense Lagdonēse Archaemonū.
 Ageretinentis hz. v. suffrag. Pori-
 tinū Tricantenle Venusinū Grau-
 nense Anglonēse Larētinus hz. i.
 suffrag. Napolitanēse Castellanēse.
 Arcipā? Sicanus hī unū suffrag.
 Brandulinū sc; Astinense. Vdront-
 anus hī. v. suffrag. Castrens; Calli-
 potinū Iudicē; Vgentinū Iacentē
 Saanenlis hī. xii. suffra. Horuntinū
 Melfecanū Ineuacensem Iubetū.

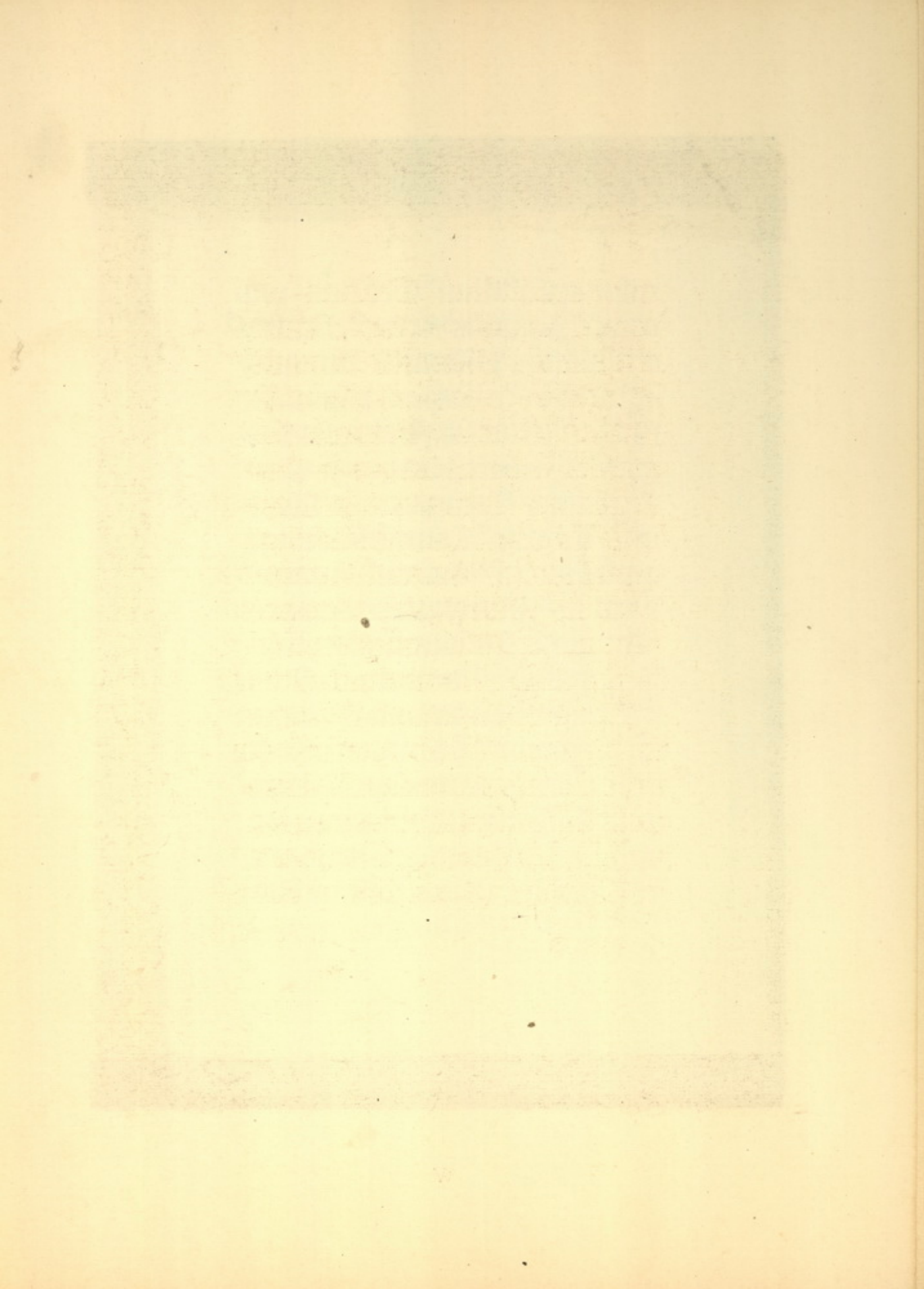
БІБЛІОТЕКА
Академії Наук
УРСР

302с9

Salpinū Canuēlē Ienētīnū Lome
tilanū Pollinannēlē Laternienlē
Ianeſtinū. Taranenſis hī ū. ſuff.
Vigilenlē Andrenlē. Sipontan?
hī i. ſuffrag. Viſtanū. Hi q̄tuor e-
p̄at? ſc̄ dñi pape Troian? Melfēſis
Malosporan? Napolenſis. Venon-
tan? hī xxi. ſuffrag. Aleſanū Ep̄a
tū ſc̄e marie Auſcanlē Moncis ma-
ranū Mōris carniū Auellinū Vi-
canū Ariauēlē Bruanēlē Aſculēs
Iuheriū Cortibolenlē Draconatū
Moluranū Marinū Ciuitatentem
Ternolenlē Freſtentīnū Durinēlē
Gradienlē Muſanenlē. Salerni-
tanus hī vii. ſuffrag. Capudaquē-
ſem Policaſtrenlē Aulquitanum
Baruenlē Acterranū Marſicenſem

Iauellensē. Amalfitan² hē iii. suf-
 frag. Capitanū Scalenensē Mino-
 rensē Itealensē. Surcenn² hē
 tres suffrag. Tebrensē Equensē Cal-
 telli maris. Arpohitan² hē v. suff.
 Nisānū Nolānū Puteolanū Lu-
 maninū Milulanū. Capuanus hē
 vii. suffrag. Thianensē Caluēsem
 Calimūnēse Calettanū Suedanū
 Venfranū Aquinacensē Soran⁹
 est dñi pape. In maris sē vii. epāt²
 Furrunēsis Marlican⁹ Valnensis
 Teatin⁹ Vennensis Alarucin⁹. . .
 In tula sē xxi. epāt⁹. Tepelan⁹
 Surcin⁹ Cuiatēsis Ortan⁹ Amel-
 mensis Narinēsis Tuscanēsis Bar-
 neoregēsis Orbenētan⁹ Viterbiēsis
 Clusin⁹ Guauenlis Castrensis Pe-

1
rusinus Castellanus Gresecanus vul
certanus Venensis Aretinus Florentinus
Fellolanus Pistoriensis Iutanus
Tumensis. In archiepiscopatu pilano sunt
Massanus Alacensis Alarientis Ba
gonensis. In archiepiscopatu anagninensi sunt
Sobienensis Aprimatensis Maia
nensis Tuderinus Cameracensis Fulige
natu Egubinus Aterinus Spolecinus
Verulanus. Marchia habet archiepiscopum
Arminensem Pellulanum Faniensem
Genogalliensem Anagninensem Alculensem
Firmanum Cameracum Auxiamanum
Hymanatensem Escolanum Eloma
tensem Forosinensem Formensem Orbina
centem Tallensem Montis felceti. In
provincia scilicet Lamentana est metropolis
scilicet Ravenna et habet archiepiscopum suffraganeum Adri

ensē Lumanensē Cerimēse Humēse
 Populiēse Telenacensē Batemēse
 Fauētū Immolensē Thonomē
 se Macinensē Regnū Parmensē
 In Lombardia sūt res metropoles. .
 Mediolanensis Iadrensis Spalacensis
 Mediolanensis hē xv. suffrag.
 Bergamensē Scixiensē Cremonen
 se Landēs Aquariēse Vercellensem
 yporiensē Thaurinensē Astensē A
 quensē Albensē Tordonensem Ba
 mienensē Albigenensē Vigininliē
 se. Hi tres sūt dñi pape In p̄iarcha
 tu Aquilegensi sūt xviij. ep̄ci.
 Dalmacia sup mare Manuanus
 Luman⁹ Tridentinus Veronensis
 Paduan⁹ Vincēti⁹ Tenuis⁹ Cō
 cordiensis Cencēsis Feltrēsis Sel-

megentis Volanēsis Parenthinus
 Tregestinus? Rōmadēsis Iustipolita?
 Emolensis. In ungaria arēpātus.
 Strigonēsis hē vi. suffrag. Agrigē
 sem Aicriensē Maciensē Janriensem
 Qnq; eccācenensē Vespriūciensem
 Spalatenensis hē viii. suffrag. Tra-
 guriensē Signiensē Scardoniensem
 Arbensē Nonensē Tratenē Carba-
 nensē Craguriensē. Colocensis hē
 iiii. suffrag. Vltrasiluanū Bagra-
 biensē Paradiēse Schanadiēse. .
Alemannia hē vii. metropol. Mogū-
 tiensē Coloniensē Treuerensē Bre-
 mensē Magdeburgēse Saltzburgē-
 sem Prenecensē. Magūm? hē xiiii.
 suffrag. Elchisterensē Pragensē
 Moraviniēsem Herbipolēsem Kon

Ratisienſe Lurienſe Argētinenſem
 Spirenſe Wormaciēſe Verdeſe Hil
 deſheimſe Halbiſtatenſe Sabēbge
 liſe dñi pape Salburenſe Auguſ
 tenſe . Coloniēſis hñ v. ſuffrag .
 Leodiēſem Traiectēſe Monaſteienſ
 Milcharenſe Olenbregēſe . Treuerē
 liſe hñ iii. ſuffrag Merenſe Tullenſe
 Birelinſe Scremſis hñ vi. ſuffrag .
 Bradaniceſe Rolleſumicēſe Lal
 lieburgenſe Michhelburg Iudicen
 ſem Tichenſ . Madeburgēſis hñ v .
 ſuffrag Albenbgeſe Brandebgeſe
 Miſenēſem Merienburgēſe Auen
 burgenſ . Saltzburgenſis hñ viii .
 ſuffrag Patavienſis Raſiponenſ
 Friſingenſe Priſinēſe Rieuienſem
 hñ ſūt arepi Becanenſis Lauētēſis

Suredunensis h̄i vii. metropol. Tarenti-
 nū Siluntinū Ebrudunensē Aquē-
 sem Arelatensē Viennensē. Taren-
 tan² h̄i duos suffrag. Sedunensē
 Augustudunensē Siluntin² h̄i iii
 suffrag. Salutiensē Taulonensē Be-
 licensē. Ebrudunensis h̄i vii. suffr.
 Dignonsē Niciensē Antipolitanū
 Gladiensē Genecensē Venciensē
 Aquensis h̄i vii. suffr. Aptensē Ra-
 gensē Forciensē Napiensē Sil-
 centē. Arelatensis h̄i viii. suffrag.
 Massiliensē Ammonensē Arasien-
 sem Nasionensē Laballicensē Trisca-
 tinentē Carpentoracensē Tolonensē
 Viennensis h̄i vii. suffr. Valentimū
 Divariensem Dyensē Gratianopo-
 litanū Mauricensē Gebennensē.

1
Francia h̄i vii. metrop̄. Ia
sem Remonensē Lemensē Lehi
gensē Thuronensē Bincicēse
degalsē. Lugdunensis h̄i iii.
frag. Eduensē Masticonensē
lonensē Lingonensē. Senon̄
h̄i vii. suffr. Parisiensē Marti
sem Aurelianensē Niuernensē
liodorensem Trecentē Meldensē.
mensis h̄i xi. suffrag. En. Lion
Cathalanensē Amaricensē
niacensem Normensē Arreba
Ambianensē Rouionensē
centē Landenensē. Roray
h̄i vii. suffr. Baiocensē Abrin
Ebreicensē Bagiensē Taroni
Constaciensem. Euesonensis h̄i
suffrag. Cenomanensē Redonet

Ammectensē Ann
 ensem Dōnecensem Mactou
 Oricem Trecorensē Neuen
 Dolens. Sauricensis h̄t vii.
 ag Elarensē Intensem La
 nsem Lemonicensē Minacen
 Albienē Podiēsem qui est dñi
 e. Martegaleus h̄t. vi. suffr.
 tauensē Sanctonēsem Engolis
 sem Petragicensē Agenensem
 rania h̄t iii. mēpōl. Terraco
 sem Tolentanū Compostolēsem
 arenē. Terraconensis h̄t x.
 aulauensē Gecodēsem Sux
 iens h̄t lxxv. Tirasensem
 aliguritanū Vergellensem Lla
 agustanū Dordoxensē Panphi
 nensē. Tolentan⁹ h̄t vii. suffrag

Begontaniū Oxoniū Eborigen
Valerianū Eboracensem Conice
lem. Eboracensis h̄t x. suffrag
Abulensem Valentinū Salamā
nū Alborensē Eboracensem Ebor
nensem Eboracensem q̄ est dñi pape
Duerensē Eboracensem Eboracensem
Eboracensis h̄t ix. suffr. Procul
galensē Eboracensē Eboracensē Ebor
tensē Eboracensem Eboracensem Eboracensem
Albaticensē Eboracensē. Angli
h̄t ii. metropol. Eboracensē Ebor
tensē Eboracensis h̄t xvii. suffr
Eboracensē Eboracensem Eboracensem
Eboracensē Eboracensem Eboracensem
Eboracensē Eboracensem Eboracensem
Eboracensē Eboracensem Eboracensem
Eboracensē Eboracensem Eboracensem
Eboracensē Eboracensem Eboracensem

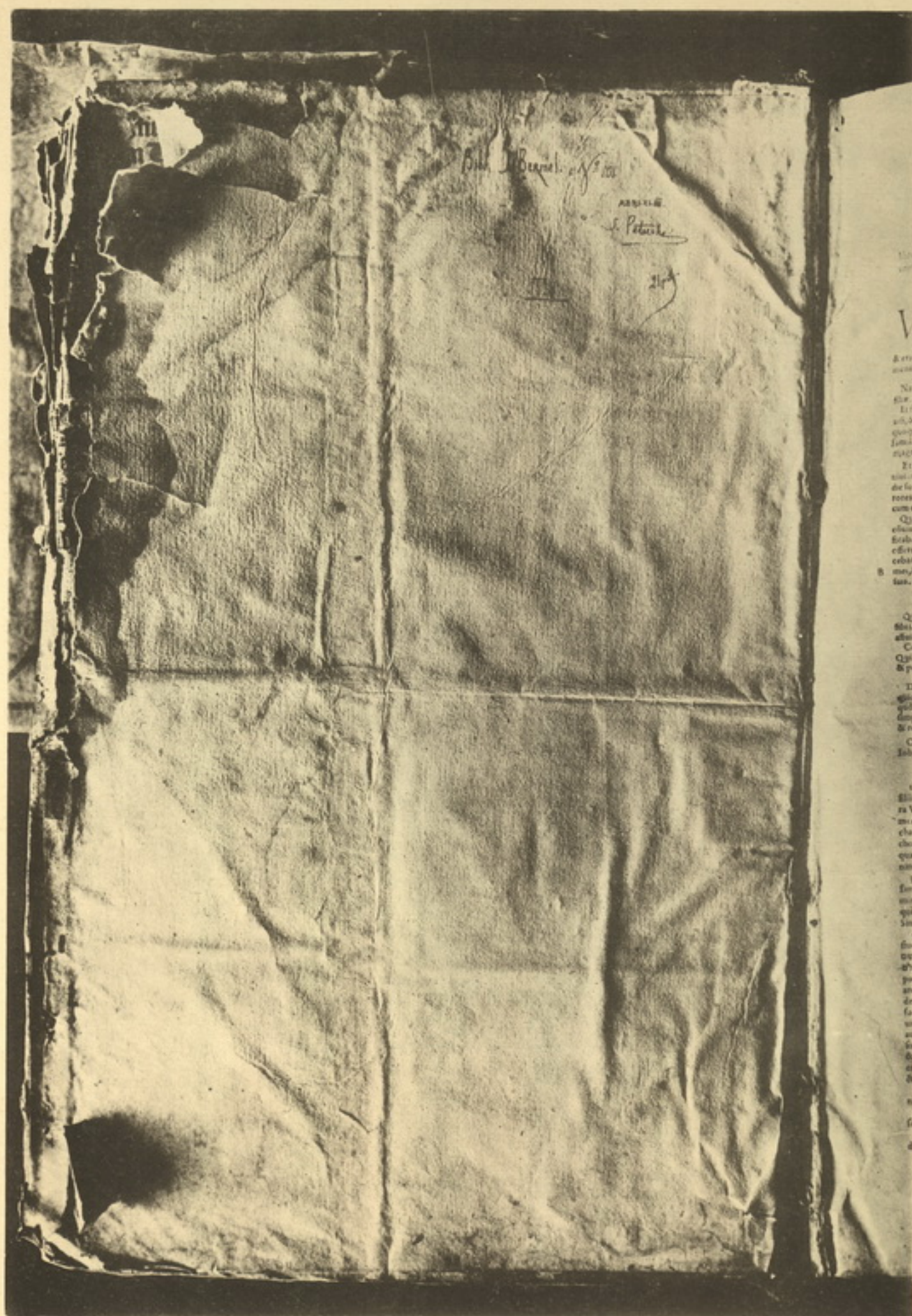
anensē Saugorēse De stonalach
 heratēsis hī ii. suffrag Dymelien
 n Cardocensem. Dacia hī i. me
 ol Lundolicum i. hī vii. suffrag
 achladensem Oreniensem Ieuicem
 m Wibergensē Arusiensem Burga
 nensem. Horuagia hī i. metropolē
 ydragelalero i. hī ii. suffrag. Bergē
 m Stannagatensē humiatorien
 m Haslonēse Suderciensē. Swe
 a hī i. metropolē Suplalsensē i. hī
 ii. suffrag. Guriensē Stragonensem
 Ingatoppensē Statenē. Scythia
 hī xi. epāt? q̄ om̄es sunt dñi pape
 Epāt? scī andree Glacuiensem & an
 diie case Dimicheldēse Dumbludi
 mensē Brichimēse Albodinēse Mer
 mensē Rolenmachiginēse & Athenē

se Epac⁹ de aragothei
 hē m̄ metpol⁹ Almarchanū Du
 licensem Gasselenensem Tumenle
 Almarchan² hē x. suffr. Tanerini
 Dedūchalteis Tegudinensem D
 nomias De arbacaam De rap
 De carparik De damliag⁹ De
 rich. Publiensis hē v. suffr. De
 dalach De fernum De canich El
 gernū De gelloram. Gasseloni
 hē xii. suffr. Tagonensem de Tom
 De insula gacha De coblutatio
 De hymelich de Bozarreu de wa
 fordiaen de Almor de Pluamha
 De cortiaia de Rosalich de Coraf
 Tuaniensis hē vii. suffr. De mag
 De celladaich de Holcommon de
 uanfrecth de Arhat De Lamam

...m...ach. Sardia h̄ in me
 ol Tarentanū Turricanū Arbo-
 nse. Tarentan⁹ h̄ in suffraganū
 ulzitanū Doliansem Bracciansem
 barbariansem. Turrican⁹ h̄ in
 suffrag. Bortense Planacense An-
 turicū Eilardēsem De probagi
 astrense Ostianense Rolanū. Ar-
 borense h̄ v. suffr. Pellense Ep̄a
 is scē iusti De terra alba Civitaten
 m Castellinense isti duo s̄ dñi pa-
 tris. Ista sup mare sunt v. In patri-
 archatu Gracensi Castellani⁹ Tor-
 cellani⁹ Aquilensis Capitanensis Cle-
 rensis. Iadrensis h̄ v. suffr. Vignē-
 sem Nulanensem Pogliensem Arben-
 sem Nouensem. Ultra mare ihero-
 solomitani⁹ Patriarchat⁹ h̄ suble

metropoles inferius notatas Suffea-
 gami sui se epi sibi legunt notam Ebro-
 nensis Iudensis Alcalanensis. Tironen-
 sis huiusmodi suffe. Aconensis Sidonen-
 sem Hericensem Pauensem. Arcapa-
 re? Celaree Sebastienensis que civitas alio
 nomine Samaria dicitur. Arcipatus
 Nazaree huiusmodi se Tyberiade et arcipa-
 tu Patracense. Antiochia In an-
 thiocheno patriarchatu sunt ecclesie huiusmodi.
 kathedrales recte ad instar illius cum
 gelici impletus est recte magnis pisci-
 bus ecclesie huiusmodi Hos hunc arcipos infe-
 rius annotatos Ierodicensem Gabu-
 lensem Atteracensem Tripoletanum
 Phibiensem Tarsensem Edissensem
 que civitas alio nomine edissa dicitur
 Hages medox Aphamense Talu

penlem Lorizenlem Minastensem.
Arcēpi supradicti carēt ep̄is ppter de-
structionē ciuitatū. Isti sunt ep̄i Sa-
silius p̄mas Bulgare Tornoni-
sis Anastasius arcēpus Delesbudi-
ensis Sabba arcēpus Proclamen-
sis Marīn⁹ arcēpus Abrahā Scop-
piensis Preteriensis Clemens Ciril-
lus Ionisiensis Blasus Bruntme-
rensis Constantinus. Et sic est finis

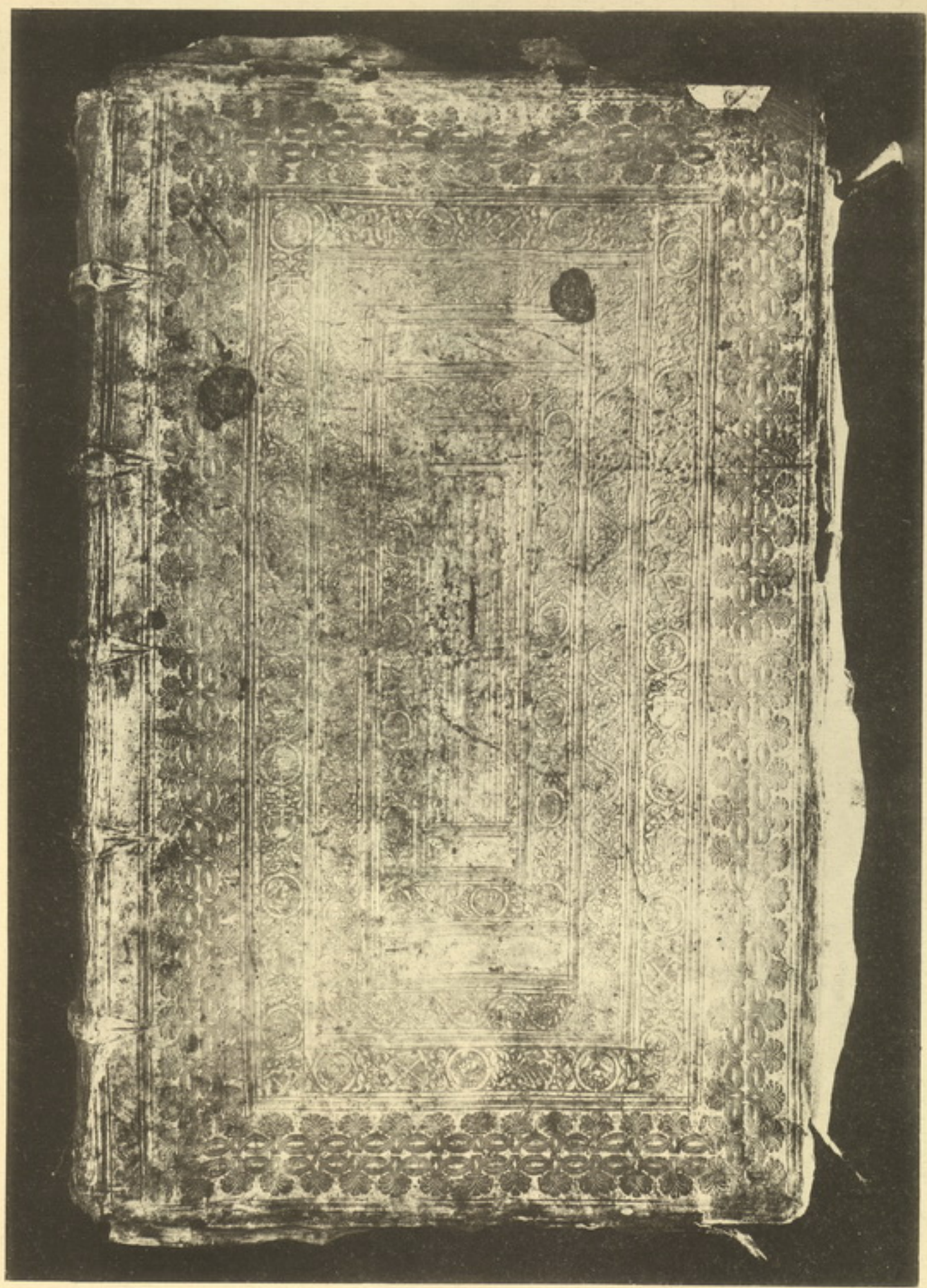
Vtriusque Testamenti.

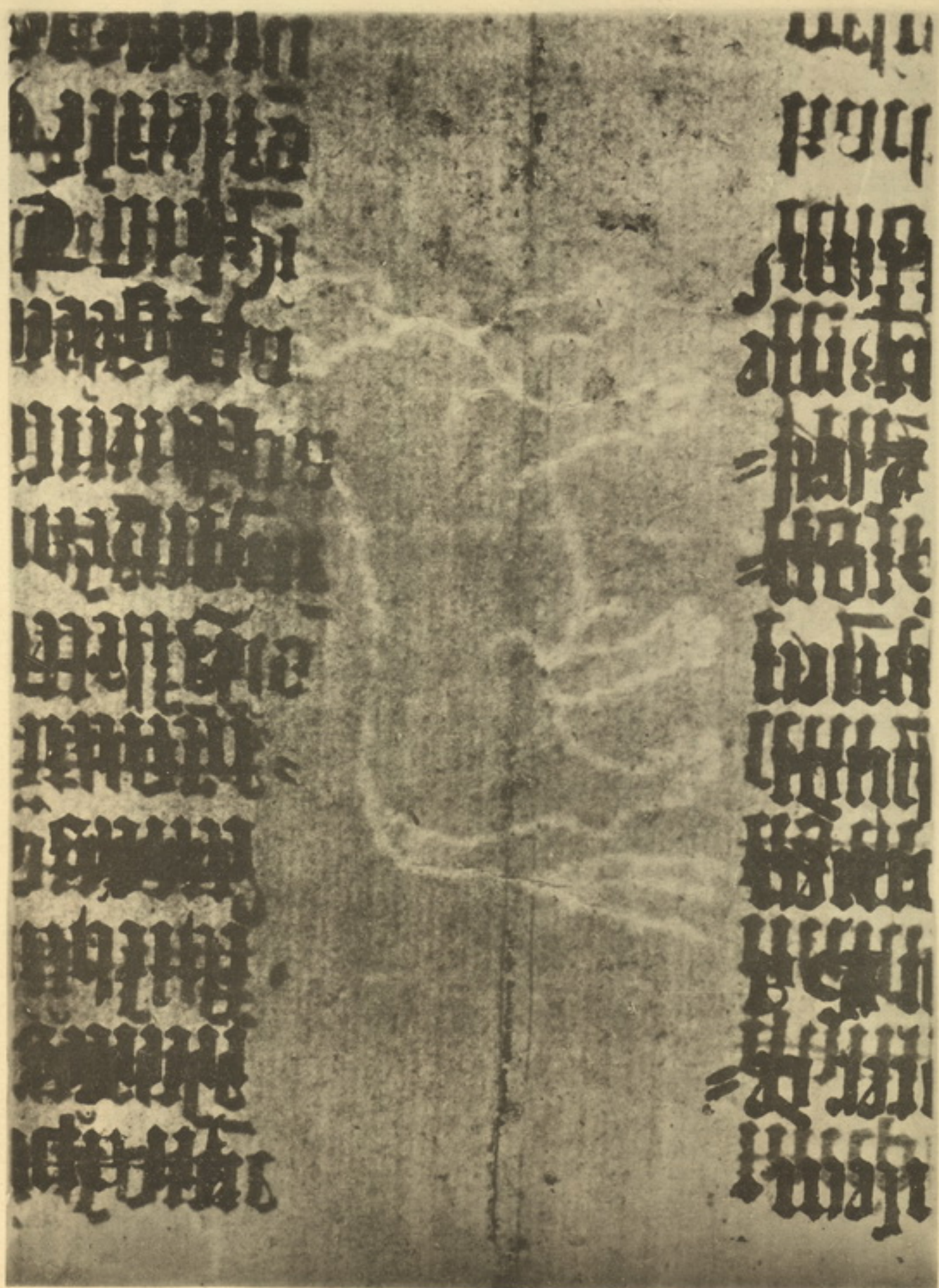
DE QVORVM NOVA INTERPRETATIONE ET CO.
piolissimis in eam annotationibus lege quam in limine operis habes epistolam.

OLIVA ROB. STEPHANI.
M. D. LVII.

Salm M. Christophori Langhans
22 63. Lipsiae.

25 кап